

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Навчально-науковий інститут новітніх освітніх технологій
Кафедра правознавства і гуманітарних дисциплін ВННІЕ

СІВОХА Надія Валеріївна
Релігійний фанатизм як соціально-психологічний феномен /Religious fanaticism as a socio-psychological phenomenon

спеціальність: 053 – Психологія
освітньо-професійна програма – Психологія

Кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи
ПСзм-22
Н. В. Сівоха

ТЕРНОПІЛЬ-2025

АНОТАЦІЯ

Сівоха Н. В. Релігійний фанатизм як соціально-психологічний феномен. – Рукопис.

Дослідження на здобуття ступеня вищої освіти «магістр» за спеціальністю 053 Психологія, освітня програма «Психологія» – Західноукраїнський національний університет. – Тернопіль, 2025.

У кваліфікаційній роботі представлено дослідження релігійного фанатизму як складного соціально-психологічного феномена. Розкрито його сутність, витоки та ключові прояви, а також проаналізовано релігійність як функціональний компонент фанатичних установок і її взаємозв'язок із культурним середовищем. Визначено соціально-психологічну спрямованість релігійного фанатизму та окреслено його вплив на стабільність суспільного розвитку. У межах емпіричного етапу досліджено соціокультурну ситуацію щодо ставлення населення до релігійного фанатизму на матеріалі Тернополя та Тернопільської області. На основі отриманих результатів сформульовано комплекс профілактичних заходів, спрямованих на мінімізацію ризиків поширення фанатичних проявів у регіоні.

ANNOTATION

Sivokha N. V. Religious fanaticism as a socio-psychological phenomenon. – Manuscript.

Research for the degree of higher education “Master” in the specialty 053 Psychology, educational program “Psychology” – West Ukrainian National University. – Ternopil, 2025.

The qualification work presents a study of religious fanaticism as a complex socio-psychological phenomenon. Its essence, origins and key manifestations are revealed, and religiosity is analyzed as a functional component of fanatical attitudes and its relationship with the cultural environment. The socio-psychological orientation of religious fanaticism is determined and its impact on the stability of social development is outlined. Within the framework of the empirical stage, the socio-cultural situation regarding the attitude of the population to religious fanaticism is investigated using the material of Ternopil and Ternopil region. Based on the results obtained, a set of preventive measures was formulated aimed at minimizing the risks of the spread of fanatical manifestations in the region.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ У РОЗУМІННІ РЕЛІГІЙНОГО ФАНАТИЗМУ.....	9
1.1. Релігійний фанатизм як предмет наукового дослідження.....	9
1.2. Роль релігійності та релігійної віри у формуванні фанатичної свідомості.....	17
Висновок до розділу 1.	23
РОЗДІЛ 2. ФЕНОМЕН РЕЛІГІЙНОСТІ ТА ЙОГО РАДИКАЛЬНІ ПРОЯВИ.....	25
2.1. Типологія релігійності.	25
2.2. Соціокультурні джерела виникнення релігійного фанатизму.....	29
Висновок до розділу 2.....	37
РОЗДІЛ 3. СПЕЦИФІКА ПРОЯВІВ РЕЛІГІЙНОГО ФАНАТИЗМУ: ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІР.....	39
3.1. Соціокультурні особливості релігійної ситуації з урахуванням вивчення ставлення населення до релігійного фанатизму (на прикладі м. Тернополя та Тернопільської області).....	39
3.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження та напрями профілактики релігійного	

фанатизму.....47

Висновок

до

розділу

3.....54

ВИСНОВОК.....

56

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ

ДЖЕРЕЛ.....58

ДОДАТКИ

.....62

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі розвитку України релігія залишається важливою складовою соціокультурного простору. Відродження інтересу до духовних цінностей, яке розпочалося після здобуття незалежності, не втрачає своєї актуальності, а навпаки набуває нової сили. Для українського суспільства релігійна сфера виконує роль не лише духовного орієнтира, а й чинника, що сприяє консолідації та формуванню національної ідентичності. В умовах війни значення релігії ще більше посилюється, адже вона стає джерелом моральної підтримки й символом єдності народу.

Разом із тим міжконфесійні стосунки в Україні відзначаються складністю та різновекторністю. З одного боку, наявні приклади конструктивної взаємодії та спільних соціальних ініціатив різних церков і релігійних громад. З іншого – не можна заперечувати наявність суперництва між конфесіями, яке посилюється зовнішнім політичним втручанням, зокрема спробами Російської Федерації використовувати релігійні структури для поширення власного впливу. Це створює додаткові ризики для суспільної стабільності та міжрелігійної злагоди.

Сучасні культурні процеси в Україні розгортаються під впливом двох протилежних тенденцій. Перша полягає у прагненні інтегруватися в глобальний простір, а друга – у необхідності збереження національної духовної та культурної спадщини. Глобалізаційні процеси, що передбачають стандартизацію та взаємопроникнення культур, іноді призводять до конфліктів ідеологій і цінностей. При цьому саме релігійна сфера найчастіше чинить опір уніфікаційним впливам, захищаючи культурну самобутність.

Війна та масові міграційні рухи значно ускладнюють цю ситуацію. Вимушене переселення мільйонів людей формує нові простори взаємодії культур і релігій. Такі контакти здатні стати як основою для діалогу, так і причиною непорозумінь чи навіть конфліктів, особливо коли йдеться про неприйняття чи нав'язування чужих цінностей. У таких умовах виникає небезпека релігійного фанатизму, що може підживлювати як внутрішні, так і зовнішні протистояння.

Феномен релігійного радикалізму, який частіше всього є наслідком фанатичного наслідування нині набуває особливої ваги, оскільки нерідко стає підґрунтям для міжнародного екстремізму й терористичних проявів. Сучасні події свідчать, що екстремістські рухи часто прикриваються релігійними гаслами, використовуючи їх для легітимізації насильства. Це зумовлює

необхідність поглибленого вивчення специфіки даного феномену та пошуку дієвих шляхів його попередження.

Таким чином, релігія в Україні виконує подвійну роль. Вона є важливим чинником духовного відродження, підтримує суспільну згуртованість, сприяє розвитку волонтерських і громадських ініціатив. Проте водночас існують ризики її радикалізації та використання у політичних цілях. Саме тому аналіз сучасної релігійної ситуації має не лише теоретичне, а й прикладне значення: він є необхідним для вироблення стратегій запобігання релігійному екстремізму, зміцнення міжконфесійного миру та забезпечення національної безпеки.

Ступінь наукової розробки проблеми. Феномен релігійного фанатизму давно привертає увагу дослідників різних галузей знань соціологів, політологів, філософів, конфліктологів, істориків, психологів, правознавців та навіть психіатрів, що засвідчує міждисциплінарний характер цього явища.

Ще мислителі епохи Просвітництва (Е. Берк, Ж.-Б. Боссюе, Ф. Вольтер, Д. Дідро, П. Гольбах, І. Кант, Дж. Локк та ін.) наголошували на небезпеках релігійної нетерпимості та крайніх форм віри. Їхні праці були спрямовані, насамперед, на пошук визначення сутності фанатизму та з'ясування його природи. Надалі проблему прагнули осмислити соціологи, філософи, богослови й історики (М. Вебер, Ч. Ломброзо, Ф. Ніцше, Л. Фейєрбах, Е. Фромм та ін.), які аналізували зв'язок релігії з соціальними процесами та особистісними віруваннями.

Серед класиків соціологічної думки особливе значення має підхід Е. Дюркгейма, який наголошував на єдності релігійного та соціального. Ф. Тенбрук, своєю чергою, акцентував на нерозривному взаємозв'язку культурних і соціальних феноменів. Значний внесок у дослідження проблеми здійснили й американські та європейські вчені (Б. Рассел, Д. Бетсон, Л. Вентіс, Л. Фестінгер), які звертали увагу на механізми формування стійких релігійних переконань. Р. Старк і Ч. Глок запропонували концепцію індикаторів релігійності, серед яких виділили віру, релігійну практику, досвід, знання та соціальні результати.

У пострадянський період до проблеми релігійного фанатизму зверталися дослідники, які розглядали його як соціальний феномен, визначали сутність, природу та можливі шляхи подолання. У той же час у психології вона довгий час залишалася недостатньо вивченою і здебільшого згадувалася побіжно, у контексті аналізу таких явищ, як екстремізм, тероризм, сектантство, масова психологія.

Так, вітчизняна наукова думка має низку важливих досліджень, присвячених психології релігії загалом та аналізу її крайніх проявів, зокрема феномену релігійного фанатизму. Значний внесок у розвиток цієї галузі зробила С. М. Бурлак, котра у своїх працях досліджувала психологічний зміст релігійних переживань, механізми формування релігійного досвіду та особливості віри як емоційно-ціннісного явища. Питання типології релігійних особистостей у студентському середовищі розробляла Н. Савелюк, акцентуючи увагу на мотиваційних відмінностях та рівні внутрішньої й зовнішньої релігійності. У більш широкому контексті психологічні й соціокультурні аспекти релігії досліджували Л. Филипович та А. Колодний, які аналізували проблеми релігійної ідентичності, динаміку змін релігійної свідомості, вплив нових релігійних течій, а також явища фундаменталізму й фанатизму.

Хоча значна частина українських дослідників приділяють основну увагу психології релігії, релігійному досвіду та ідентичності, проблема релігійного фанатизму поки що вивчена меншою мірою. Найчастіше її розглядають у зв'язку з явищами релігійного фундаменталізму та радикалізації, акцентуючи на психологічних механізмах, що сприяють появі крайніх форм релігійності, а також на соціально-культурних чинниках, які їх підсилюють. Таким чином, вітчизняна наука поступово розширює межі дослідження від загальної психології релігії до вивчення її крайніх, фанатичних проявів, що є важливим як для теоретичного осмислення, так і для практичного розуміння процесів у сучасному суспільстві.

У сучасних українських реаліях проблема набуває особливого значення. В умовах війни релігійна сфера використовується як ресурс мобілізації населення, але водночас стає полем для поширення радикальних ідей та ідеологічних маніпуляцій. Окремі релігійні інститути перетворюються на інструмент інформаційного впливу й політичного протистояння. Це створює небезпеку використання релігійного фанатизму у якості засобу легітимізації агресії чи виправдання насильства.

Таким чином, попри значну кількість праць, присвячених феномену релігійності та фанатизму, його осмислення як окремого соціокультурного явища досі залишається недостатньо розробленим у соціологічній науці, у контексті релігійного відродження, опису конфліктів або актів тероризму. В українських умовах постає потреба у поглибленому аналізі цього явища, зокрема вивченні його впливу на суспільну стабільність, безпекові процеси та

національну ідентичність. Саме це визначає актуальність подальших міждисциплінарних досліджень у даній сфері.

Об'єкт дослідження – релігійний фанатизм, а його **предмет** – специфіка релігійного фанатизму як соціально-психологічного феномену.

Основна мета – дослідження соціокультурних особливостей релігійної ситуації з урахуванням вивчення ставлення населення до релігійного фанатизму (на прикладі м. Тернополя та Тернопільської області).

Відповідно до мети були поставлені такі **завдання дослідження**:

1. Виявити сутність та витоки релігійного фанатизму як соціально-психологічного феномена.
2. Дослідити роль релігійності як функціонального елемента релігійного фанатизму; обґрунтувати взаємозв'язок релігійності та культури.
3. Визначити соціально-психологічну спрямованість релігійного фанатизму як чинника, що впливає стабільний розвиток суспільства.
4. Емпіричним шляхом дослідити соціокультурні особливості релігійної ситуації з урахуванням вивчення ставлення населення до релігійного фанатизму (на прикладі м. Тернополя та Тернопільської області).
5. Визначити комплекс соціально зорієнтованих заходів, спрямованих на профілактику релігійного фанатизму у регіоні.

Основним методом збору первинних емпіричних даних стало інтернет-анкетування населення м. Тернополя та Тернопільської області (85 осіб). Координація та обробка отриманих даних здійснювалася під керівництвом фахівців навчально-наукового центру соціально-психологічної підтримки та резильєнтності ЗУНУ.

Теоретична й практична значущість проведеного дослідження полягає у тому, що його положення та висновки розширюють наукове розуміння проблематики у сфері соціології та психології релігії. Робота має теоретико-прикладний характер, а тому запропонований методичний інструментарій може бути використаний у подальших наукових розвідках, спрямованих на вивчення рівня релігійності та особливостей релігійної толерантності населення. Крім того, результати дослідження можуть бути корисними для діагностики стану міжконфесійних відносин, а також для розробки профілактичних заходів, спрямованих на зниження конфліктного потенціалу у взаємодії різних релігійних спільнот.

Практична цінність одержаних результатів виходить за межі регіонального

контексту: запропоновані підходи можуть застосовуватися не лише для аналізу соціокультурної ситуації на території Тернопільщини, а й у ширшому масштабі – в інших областях України. Важливим аспектом є можливість використання напрацювань у сфері освітньої діяльності: вони можуть лягти в основу навчально-методичних матеріалів, спецкурсів і програм із психології, соціології, релігієзнавства, культурології та політології.

Структура та обсяг роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до кожного з них, загального висновку, списку використаних літературних джерел, що нараховує 70 найменувань, 8 з яких – іноземними мовами. Робота ілюстрована 8 таблицями та містить 1 додаток.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ У РОЗУМІННІ РЕЛІГІЙНОГО ФАНАТИЗМУ

1.1. Релігійний фанатизм як предмет наукового дослідження

Грунтовний аналіз наукових джерел [7; 11; 17 та ін.] засвідчив, що у більшості з них феномен релігійного фанатизму інтерпретується по-різному, адже його багатогранна природа не дає можливості вичерпно пояснити його лише за допомогою однієї наукової дисципліни. Через свою складність він стає предметом міждисциплінарних досліджень у соціології, філософії, психології, історії, культурології та релігієзнавстві. Така багатовекторність аналізу зумовлює й труднощі в чіткому визначенні сутності, структури й форм прояву фанатизму. Додаткову складність становить його діагностика, адже межа між глибокою релігійною відданістю та фанатичною поведінкою є дуже тонкою. У певних культурах готовність до жертви заради віри чи надмірна релігійна активність розглядаються як елемент традиції, що ускладнює оцінку з позицій іншої культурної системи.

Важливим для розуміння передумов релігійного фанатизму є звернення як до історичних подій, зокрема Французької революції, так і до філософських концепцій ХХ століття, зокрема до поглядів М. Бердяєва та П. Концена [31; 37]. Уже в епоху Просвітництва сформувався уявлення про фанатизм як про наслідок сліпої віри, низького рівня освіти та відсутності критичного мислення. Представники французького Просвітництва – Д. Дідро, д'Аламбер, П. Гольбах та інші вважали, що зі зростанням ролі науки, культури й освіти загроза фанатизму поступово зникне. Ф. Вольтер, аналізуючи природу цього явища, розглядав його як руйнівну силу, що сповільнює розвиток суспільства. Він наголошував, що першопричиною фанатизму є не релігія сама по собі, а забобони та надмірна релігійність, які штовхають людину на дії, що суперечать моралі [27]. На думку філософа, фанатизм базується на готовності будь-якими засобами відстоювати власні ідеї, навіть ціною насильства.

Як науковий термін поняття «фанатизм» починає вживатися у працях Ж.-Б. Боссе, який інтерпретував його у контексті боротьби між католицизмом та протестантами у Франції. Для нього фанатиками були ті, хто виявляв релігійність поза межами офіційної церковної дисципліни. Таким чином, будь-який прояв особистої, містичної чи емоційної віри, що виходив за рамки католицької

традиції, сприймався як ознака фанатизму.

Особливе місце у розумінні природи релігійного фанатизму займають ідеї Ж. де Сталь, яка аналізувала його у контексті суспільних потрясінь Французької революції. Вона підкреслювала, що фанатизм веде до крайнощів та агресії, будучи складовою ширшого соціального явища, яке вона означила як «дух партії». Своєю чергою, Г. Гегель вважав фанатизм невід'ємним «супутником будь-якої релігії», наділяючи його суперечливим змістом: з одного боку, він спрямований на захист релігії, з іншого – несе руйнівний потенціал, здатний знищувати саму основу віри [20].

Таким чином, у європейській філософії склалася традиція розуміння релігійного фанатизму як соціокультурного феномена, що виникає внаслідок поєднання релігійної віри, забобонів та соціальних умов, а його сутність виявляється у схильності до крайніх форм мислення та поведінки, здатних трансформуватися у деструктивні дії.

Трактувати природу фанатика намагався М. Бердяєв. Розвиваючи теорію про ритмічність історії, учений наголошує на соціальній зумовленості природи релігійного фанатизму. Так, ХХ століття принесло на зміну ХІХ століттю часи, «коли переважає спрямованість до примусової єдності, до обов'язкової для всіх ортодоксії, до порядку, що переважає свободу» [37, С. 436]. Суспільство саме виробляє та продукує фанатизм. Суб'єктивно-особистісна та об'єктивно-соціальна природа фанатизму веде до постійного його оновлення, відтворення фанатизму безпосередньо залежить від стану суспільства. В основі поведінки фанатика, за міркуваннями релігійного філософа Н. Бердяєва, лежить нетерпимість, яка схожа на ревності [там само].

М. Бердяєв дає оцінку релігійній природі фанатизму. Будучи посяяним на релігійному ґрунті, фанатизм може трансформуватися та впливати на інші соціальні рівні – політичні, етнічні, культурні. Фанатизмом рухає страх, що ототожнюється в релігії страхом перед дияволом, а в інших вимірах це може бути страх перед конкретною людиною чи навіть установою. Мотиви поведінки фанатика, веденого страхом, асоціальні. Фанатична віра, на думку автора – це «негативна віра», її слабкість, відсутність віри.

Розвиваючи ідею специфічності природи цього неоднозначного явища, слід зауважити, що релігійний фанатизм ділить світ «на два ворожих табори», йому співіснування різних точок зору, різних світоглядів неприпустимо. Той, хто не поділяє думки фанатика, стає ворогом. Такий примітивний підхід спрощує

процес боротьби. Це свого роду вибір, який за своєю природою є свідомо хибним, оскільки світ різноманітний і необмежений. Принцип фанатика до такого спрощення світу філософ називає «штучним роздмухуванням, стилізацією», що, по суті, і є «породженням колективних навіювань і демагогій» [11, с. 45]. При цьому наголошується, що «сучасний пафос нетерпимості дуже відрізняється від середньовічного: тоді справді була глибока віра» [там само, с. 51]. Те, що ототожнюють із фанатичною вірою початку ХХ століття, насправді є інстинктами та афектами, це « істина, корисна для організації » , таким чином, наголошуючи на можливості трансформації релігійного фанатизму в соціально-політичний.

ХХ - ХХІ століття показали, що релігійний фанатизм не припинив свого існування остаточно, а лише набув нових форм. Більше того, багато пострадянських учених, вказували на те, що феномен релігійного фанатизму може набувати нового статусу в умовах соціальної та духовної кризи [7]. Безумовно, підвищення культурного та освітнього рівня «сприяє подолання забобонів, стримує фанатизм і тим самим благісно впливає на стан суспільної моральності» [10, с. 223]. Проте науковий прогрес та поширення знань і у ХХ столітті не завадили «цьому віці бути найкривавішим в історії людства і наповненим різного роду фанатизмом, особливо ідеологічної властивості», наголошують сучасні вчені [10, с. 224].

П. Концен підкреслює , що «жодна епоха, за винятком ХХ століття, не сумнівалася в ілюзії того, що з кожним кроком прогресу людства пов'язане поступове «приручення фанатизму» [31, с. 18]. У той самий час, історичний досвід показав, що наука і прогрес замість сприяння скасування цього соціально-психологічного феномена, парадоксальним чином сприяли проявам релігійного фанатизму, явища, яке «нехтує ідеалами пацифізму та життя без насильства» [31, с. 18].

В латинській мові "fanum", означало також і "сферу священного", а "fanatici" - "одержимі демонічним сказом, що впадають у священне божевілля". За такого трактування фанатизм можна як «перебільшену і патологічно притягує віру. Світогляд, цінності, бачення, які людина переживає з якоюсь хворою упередженістю» [48, с.216].

В даний час термін «релігійний фанатизм» найчастіше використовується в засобах масової інформації як негативний при оцінці конкретних явищ або дій, що виходять за межі загальноприйнятих норм.

У дискурсі сучасної науки є різні трактування цього феномена. В одних акцентується увага на галузі застосування даного поняття – сфера священного; в інших – на оцінковому сприйнятті людиною – фанатиком навколишнього світу через призму його ідей; по-третє – підкреслюється конфліктогенний потенціал цього феномену; по-четверте – даним терміном позначається приналежність до нетрадиційного віросповідання загалом.

Традиційно автори досліджень посилаються на латинське слово " fanum " або "fanaticus ", що в перекладі з латинської означає "жертвник" або "храм" [1]. В.І. Даль трактує фанатизм як «нелюдство, грубе завзяте забобони; замість віри, переслідування тих, хто роздумує ім'ям віри. Фанатик - бузувір» [47, с. 86].

В іншому трактуванні фанатизм - (від латів. fanatismus), несамовита, доведена до крайньої міри відданість будь-яким віруванням чи поглядам, «нетерпимість до будь-яким іншим поглядам, наприклад, релігійним» [60, с. 209].

Психологічно акцентоване трактування визначення цього феномену дається М. Делейром: «Це введені в дію забобони або плід незнання примітивної душі, ірраціональної або, вірніше, передраціональної свідомості, яка народилася в лісах серед нічної темряви і панічних страхів і спорудила перші язичницькі храми» [58, с. 5530].

Як зазначає А. М. Фойгель, слово «фанатизм» дуже широко вживалося й у атеїстичної літературі 20-80 роки. ХХ століття, коли релігійними фанатиками оголошувалися і Франциск Асизський, і Римський Папа Іван Павло II, і священник Олександр Мень. На його думку, слово «фанатик» так само походить від латинського Fanum – храм, жертвник, фанатик означає «посвячений» [46, с. 50].

У давніх традиціях термін «фанатик» вживався для позначення жерців, які служили у храмах богині Кібели. Вона відома як давньосхідне, грецьке та римське божество родючості, що з часом постало в уявленнях античних народів як «мати богів», а також покровителька людей, тварин і природи. Культ Кібели зародився у Малій Азії, звідки поширився на Грецію та Рим. Саме з цим культом пов'язується перше вживання поняття фанатизму, яке набуло виразно емоційного та оцінного відтінку. Як наголошує В. В. Кім, з часів існування культу Кібели слово «фанатик» нерозривно асоціюється з певним ставленням до особи чи явища, де домінує оцінна конотація [26].

У сучасному науковому дискурсі важливим є підхід фінського дослідника О. Канберга, який простежив трансформацію поняття «релігійний фанатизм». На

початковому етапі воно означало глибоке релігійне почуття або прагнення, однак із часом почало охоплювати будь-яку однобоку та упереджену релігійну активність, що здійснюється навіть із позитивною метою, але без урахування наслідків [70]. Учений наголошує, що релігійний фанатизм виступає антитезою толерантності та поміркованості, а його сутність полягає в категоричному переконанні фанатика у винятковості власної думки, яку слід донести іншим за будь-яку ціну.

Схожої позиції дотримується Бурлак С. М. який визначає релігійний фанатизм як крайню форму нетерпимості до «інших». На його думку, він проявляється у запереченні права на відмінність, у несприйнятті чужих вірувань, традицій та цінностей. Такий підхід породжує негативні емоції – ненависть, озлобленість, нетерпимість і формує переконання, що будь-який «чужий» є ворогом, тоді як довіру заслуговують лише «свої». Таким чином, фанатизм постає як установка на неприйняття інакшості [11].

У межах соціальної психології акцент робиться на оцінковому характері ставлення фанатика до навколишнього світу. Його діяльність цілком визначається прихильністю до власних переконань, що формує особливий тип свідомості. Фанатизм у такому ракурсі розглядається як соціально-психологічне явище, яке характеризує особистісну позицію індивіда у взаємодії з референтними групами. Важливими рисами є некритичність мислення, абсолютна впевненість у власній правоті та готовність до самопожертви, незалежно від морального характеру вчинків.

Олексенко А. аналізуючи фанатизм у контексті групової та масової психології, пов'язує його з екстремізмом, фундаменталізмом, шовінізмом і тероризмом. Він визначає фанатизм як «особливий стан психіки», що ґрунтується на «монодеїзмі» - звуженні свідомості та домінуванні однієї ідеї. Для фанатиків характерна абсолютна впевненість у власній правоті, підпорядкування всього життя своїй ідеї та готовність до самопожертви, причому без усвідомлення цього як подвигу. На думку автора, фанатизм можна вважати суб'єктивною формою фундаменталізму, коли відданість «основам» чи «фундаменту» світогляду перетворюється на жорсткі рамки фанатичної свідомості [41, с. 88].

У соціальній конфліктології підкреслюється, що фанатизм є одним із головних джерел протистоянь між тими, хто поділяє фанатичні переконання, та тими, хто їх відкидає. Він виступає основою для формування екстремізму й

терористичних проявів, адже некритичність і жертвність фанатиків роблять їх особливо вразливими до маніпуляцій.

Отже, у філософських, соціально-психологічних і конфліктологічних підходах релігійний фанатизм визначається як радикальний прояв нетерпимості та односторонньої відданості, що підриває основи суспільної злагоди. Незважаючи на відмінність у трактуваннях, більшість дослідників сходяться на тому, що його сутність полягає у відмові визнавати інші релігійні переконання та в готовності захищати власну віру навіть ціною деструктивних дій.

У соціологічному дискурсі феномен релігійного фанатизму розглядається передусім як соціокультурне явище, що формується у взаємодії суспільства та культури [22; 40]. Диференціація соціальних груп може здійснюватися на різних рівнях, у тому числі й релігійному. У цьому контексті важливо згадати концепцію репрезентативної культури німецького соціолога Ф. Тенбрука, який акцентував на нерозривності понять «суспільство» та «культура», наголошуючи, що вони не існують окремо, а відображають різні виміри тих самих соціальних процесів [8]. Відтак, релігія виступає невід'ємною частиною культури, а релігійний фанатизм як одна з її суперечливих форм, здатна як зміцнювати, так і руйнувати соціальну стабільність.

Разом із тим, науковці також відзначають складність співвідношення культури й релігії, адже чимало релігійних діячів прагнуть представити релігію як «ядро» суспільного життя, що визначає його перспективи та ціннісні орієнтири. Подібні спроби «поглинути» культуру спрямовані на посилення впливу релігійних інституцій на державу, що, своєю чергою, породжує протидію з боку представників культурного середовища, які нерідко намагаються дистанціюватися від релігійних цінностей [7]. У цьому контексті релігія постає як складова культури, а фанатизм, як її деформована форма, що може призводити до конфліктів у суспільстві.

Дослідження Г. Лебона засвідчують, що релігійність не обмежується виключно обожненням певного божества, а виявляється й тоді, коли всі духовні й емоційні ресурси особистості спрямовуються на служіння певній ідеї чи колективному ідеалу [68]. На його думку, нетерпимість і фанатизм є майже невід'ємними атрибутами релігійного почуття, оскільки кожна група, яка претендує на «вищу істину», прагне нав'язати її іншим. Подібну позицію розвиває і Б. Рассел, наголошуючи, що фанатизм виникає на тлі соціально-політичної нестабільності, яка створює сприятливий ґрунт для радикалізації.

Учений стверджував, що значна частина руйнівних історичних подій була зумовлена саме фанатичними переконаннями [35].

Німецький дослідник П. Концен ще більш радикально оцінював роль фанатизму в історії людства, зазначаючи, що саме радикально віруючі завдавали суспільству більше шкоди, ніж злочинці чи психопати [31, с. 13]. Він розглядав фанатизм як універсальний феномен, що може набувати різних форм – свідомих і несвідомих, раціональних і ірраціональних, здорових і патологічних, але завжди пов'язаних із глибинними характеристиками людської соціальності.

А. М. Фойгель трактував релігійний фанатизм як крайній вияв релігійності, основними рисами якого є надмірне занурення у віру, прагнення до містицизму та крайньої нетерпимості. На його думку, саме така надмірна релігійність часто набуває асоціального характеру [26].

Сучасний дослідник С. М. Бурлак акцентує на «революційному» характері фанатизму, який прагне трансформувати існуючий соціальний порядок, однак у підсумку призводить до руйнації особистості та окремих елементів соціальної системи. За його логікою, фанатизм доводить соціальні суперечності до абсурду і врешті-решт вичерпує сам себе [11, с. 65]. О.М. Шарипова також підкреслює, що фанатично вмотивований екстремізм і тероризм дестабілізують суспільство, проте не здатні вирішити жодної проблеми [58]. Події останніх десятиліть підтверджують слушність цих спостережень.

Одним з основних факторів сутності релігійного фанатизму є боротьба зі своєю соціальною неспроможністю: «Фанатизм неминучий тільки у тієї особистості або спільності, яка в розпачі від своєї матеріальної неспроможності, від неможливості протиставити силі супротивника таку ж відкриту силу, вдається до матеріально доступної їй прихованої боротьби зі своїм гнобителями» [52, с. 101]. Відтак переломний момент настає тоді, коли відбувається ототожнення сил гноблення із загальною масою представників ворогів. У цьому прочитанні справедлива соціальна боротьба проти гнобителів переходить у деструктивний, руйнівний терор, який характеризується своєю крайньою нетерпимістю та антигуманністю. Саме на цьому щаблі, фанатизм за своєю суттю переходить у негативну форму. Не ставлячи за мету критикувати позицію дослідника, ми звертаємо увагу на те, що в даному випадку простежується якась нелогічність суджень, оскільки в даному контексті не йдеться про захисні характеристики фанатизму, коли справді існує переломний момент переходу позитивних його характеристик у негативні. Фанатичний тероризм, про який

мова йде в даній ситуації, спочатку безплідний і руйнівний для соціуму.

Таким чином, релігійний фанатизм у соціологічній науці розглядається як багатовимірне соціокультурне явище, яке може виступати і як механізм мобілізації, і як фактор руйнації соціальних відносин. Його природа неоднозначна, але спільним у більшості концепцій є розуміння фанатизму як крайньої форми нетерпимості, що підриває принципи культурного та міжконфесійного діалогу.

Як показав аналіз праць зарубіжних та вітчизняних дослідників, природа фанатизму може базуватися не тільки на неосвіченості та сліпій релігійній вірі, основою якої є страх і забобон, а рівною мірою на високому рівні інтелекту в поєднанні з нетерпимістю до інакодумства в сприятливо сформованих для виникнення фанатизму соціально-.

Будучи посіяним на релігійному ґрунті, релігійний фанатизм може трансформуватися та впливати на інші соціальні рівні. Суб'єктивно-особистісна та об'єктивно-соціальна природа релігійного фанатизму веде до постійного його оновлення, відтворення фанатизму безпосередньо залежить від стану суспільства. Найчастіше відверта абсурдність ідей релігійних фанатиків базується насамперед на теорії та винятковій рішучості втілити її в життя. Сутність фанатичного світогляду у цьому, що завжди ділить світ на частини, ігноруючи його різноманіття.

Природа релігійного фанатизму завжди соціальна і шукає образ ворога у конкретних людях. Крайній егоцентризм фанатика також одна із його характерних рис. Отож, у структурі досліджуваної категорії, спираючись на виявлені в ході дослідження соціальні ознаки сутності релігійного фанатизму, представляється можливим визначити його як соціокультурний феномен, який ґрунтується на релігійній вірі, догми і ступінь інтенсивності якої, мають тенденцію до протиставлення світогляду її послідовників. неприйняття та пріоритетно-негативна модель поведінки.

1.2. Роль релігійності та релігійної віри у формуванні фанатичної свідомості

Релігія у своїх багатогранних проявах є одним із найскладніших об'єктів соціологічного аналізу, адже її вивчення ускладнюється як специфікою

феномену, так і його високим рівнем суб'єктивності. Звернення до наукових джерел дозволяє визначити дослідницьку парадигму, відповідно до якої релігійний фанатизм неможливо розглядати відокремлено від таких базових категорій, як релігійність та релігійна віра. Саме вони становлять концептуальну основу, на якій формується фанатична поведінка. Підтвердженням цього є історичний факт: розвиток фанатизму завжди відбувався паралельно з історією релігії, від найдавніших культів до сучасних конфесійних практик.

Релігійність і релігійна віра постають як соціальні феномени, що вивчаються соціологією у контексті соціальних фактів, цінностей і норм, які впливають на світоглядні системи та визначають поведінкові орієнтири як окремої особи, так і цілих спільнот [8; 16]. У соціологічних дослідженнях феномен релігійності зазвичай розглядається у взаємозв'язку з такими категоріями, як етнорелігійна ідентичність, процес воцерковлення, конфесійне самовизначення та релігійна соціалізація. Незважаючи на різноманітність методів, як теоретичних, так і прикладних, загальним об'єктом вивчення виступає спосіб життя віруючої людини, її самоідентифікація та соціальна поведінка, детермінована релігійними уявленнями [28; 32].

На думку Г. Кулагіної-Стадніченко, релігійні вчення, як і динаміка рівня релігійності, формуються під впливом конкретних суспільних умов, притаманних тій чи іншій історичній епосі. Будь-який історичний досвід людства відображається у релігійних уявленнях, символах та текстах, які у різних традиціях набувають власного змістового наповнення [32, с. 55]. Тому феномени релігійної віри та релігійності не можуть розглядатися у відриві від соціального контексту, адже вони завжди інтегровані у ширші суспільні процеси. У цьому сенсі релігійність є складовою суспільної структури, яка тісно взаємодіє з іншими сферами життя – політикою, економікою, мораллю та культурою.

Разом із тим, слід визнати, що релігія має значний вплив на формування культурних цінностей суспільства. Дослідники наголошують, що культурні основи людства формувалися протягом століть саме під впливом релігійних практик, традицій та вірувань. Як підкреслює Ю. Я Карп'юк «дискусія про початкове коріння культури є безпредметною, оскільки культура більшості народів світу розвивалася у тісному зв'язку з релігійними культурами» [28, с. 30]. Таким чином, релігійність не лише інтегрується у соціальне життя, але й виступає одним із головних джерел культуротворення, закладаючи підвалини духовного та ціннісного розвитку суспільства.

Актуальність дослідження релігійного фанатизму зумовлена необхідністю розглядати його як соціально-психологічне явище, що формується на перетині релігійної віри та культурних традицій конкретного суспільства. Соціальна диференціація культури та релігії дозволяє дослідникам трактувати релігійність і фанатизм не як ізольовані явища, а як взаємопов'язані соціокультурні процеси, що мають суттєвий вплив на поведінку індивідів та соціальних груп. Американський соціолог Е. Бурке підкреслює, що культура здатна впливати на розум людини та соціальне середовище як конструктивно, так і деструктивно: «...культура, яка прославляє жорстокість, насильство, порнографію, безнадійність, нікчемність людської особистості, пригнічує людський розум» [63, С. 55].

Витоки соціологічного осмислення релігійного фанатизму пов'язані з роботами західних мислителів, які розглядали релігію як соціальний феномен. М. Вебер, зокрема, вважав релігійність рушійною силою дій людини, що мотивує її взаємодію зі світом і здійснення соціальних вчинків [13]. За Вебером, розвиток науки поступово витісняє традиційні релігії, відкриваючи простір для нових форм релігійності, у яких нерідко проявляються фанатичні тенденції.

Німецький філософ Г. Гегель зазначав, що релігійність може переростати в фанатизм у ситуаціях загрози для віри та культурних цінностей: «Фанатизм ... виявляється лише тоді, коли небезпека загрожує їхній релігії; він проявляється, бо ця мета є абсолютно виключною і не допускає спільності з чимось іншим» [35, с. 106]. Подібну позицію підтримував Ф. Ніцше, відзначаючи, що нетерпимість релігійних систем часто виникає через конкуренцію інших віровчень [там само, с. 85].

Л. Фейєрбах розглядав релігію та релігійність як прояви потреби людини у залежності від чогось вищого: «У початковому значенні природа є предметом цього почуття залежності» [35, с. 234]. Він підкреслював, що «надмірна релігійність виникає з обмеженості знань та невисокого рівня освіти, породжуючи фанатичне ставлення до віри. Для фанатиків характерні підпорядкування ідеї, наставнику чи громаді, що формує психоемоційні та соціальні орієнтири [35, с. 235].

Е. Дюркгейм пропонував розглядати релігію як соціальний феномен, що відображає потреби суспільства. Він підкреслював соціальну функцію релігійних ритуалів, які зміцнюють солідарність і підтримують моральну єдність групи [24]. Водночас, за Ніцше, релігійний фанатизм може виступати як

«захворювання волі», що дозволяє людям без здатності самостійно приймати рішення керуватися абсурдними догмами, одночасно проявляючи алогічність і ірраціональність у сприйнятті світу [20].

Таким чином, релігійний фанатизм розглядається сучасними дослідниками як комплексний соціокультурний феномен, що поєднує в собі суб'єктивну віру, історичні традиції, культурні норми та соціальні умови. Він проявляється в діях і переконаннях індивідів та груп, може бути як конструктивним у підтримці солідарності, так і деструктивним, породжуючи конфлікти та нетерпимість у суспільстві.

В українських концепціях психологів, соціологів і соціальних філософів феномен релігійності та релігійної віри розглядається як важлива складова світогляду людини. К. В. Дрей визначав релігійність як здатність людини вірити, наголошуючи, що важливо не конкретне наповнення віри, а сама наявність цієї здатності, а також спосіб, у який людина виражає свої переконання і переживає емоційно. За його концепцією, віра є рушійною силою поведінки та світовідчуття людини, впливаючи на різні аспекти її буття [22, с. 65].

Основою релігійності є взаємини між людиною та вищою силою, які можуть набувати різних форм залежно від релігійної системи. У складних релігійних структурах особистість може проявляти себе у різних типах – «святий», «аскет», «пустельник», у повсякденному житті – «віруючий», «фанатик», «особистість з переважною релігійною орієнтацією». Поступова інтеграція релігійних якостей у щоденне життя відбувається через соціальний досвід і умови релігійного середовища [21, с. 32].

І. Горохолінська акцентує увагу на складності вивчення релігійності, оскільки вона стосується глибоко індивідуальних аспектів свідомості та почуттів людини. Вона зазначає, що між вірою і невірою, релігійністю та безбожжям існують численні проміжні стани, коли людина перебуває у сумнівах, коливаннях або внутрішній роздвоєності [16]. Зовнішні прояви релігійності не завжди відповідають внутрішньому стану, а зовнішнє заперечення віри може маскувати глибоке релігійне переживання. Головною характеристикою релігійної людини авторка вважає цілісність її переконань, незмінність віри перед обставинами та зовнішнім тиском.

У соціальній психології релігійність розглядається через взаємозв'язок свідомості, поведінки та соціального контексту. Різні вчені трактують її по-своєму, зокрема як: вплив на свідомість та поведінку окремих людей і груп [8];

сукупність релігійних властивостей індивіда та групи у свідомості, поведінці та соціальних взаєминах [54]; прихильність людей до надприродного, прийняття релігійних віровчень і норм [15]. Незважаючи на різноманіття визначень, спільним критерієм є релігійна віра, що включає знання, прийняття релігійних уявлень та впевненість у існуванні надприродних сутностей.

Виходячи з цього, релігійність слід розглядати як соціально-психологічний феномен, що визначає ступінь впливу релігійної віри на соціальні процеси, поведінку окремих людей та груп, а також на розвиток суспільства загалом.

У науковій літературі існують різні підходи до визначення критеріїв релігійності, серед яких виокремлюють класичну, посткласичну та сучасні концепції. Слід зазначити, що систематичне осмислення релігійності як соціально-психологічного феномену розпочалося з розвитку філософських ідей епохи Просвітництва. На відміну від попередніх епох, де релігія домінувала у суспільних відносинах, культурі та свідомості людей, Просвітництво вперше поставило питання про релігію як частину соціального життя, що потребує аналізу та осмислення [7].

Класична концепція, що формувалася в епоху Просвітництва, підходить до релігійності через зовнішні прояви: регулярні ритуальні дії, відвідування храмів, дотримання постів та виконання релігійних обрядів. Важливим є також комплексність релігійності, що проявляється у точному дотриманні канонів і норм, встановлених конкретною релігійною традицією. У такому підході релігійна самоідентифікація не має ключового значення.

У посткласичній концепції акцент зміщується на самоідентифікацію людини з певною релігією. Людина, яка себе зараховує до певної конфесії, не обов'язково повинна володіти глибокими релігійними знаннями, щоб її вважали членом цієї релігійної спільноти [14]. Наприклад, якщо людина не відносить себе до інших релігій чи атеїстів, але називає себе православною, її слід вважати членом Православної Церкви, навіть якщо вона недостатньо обізнана у догматах.

Вивчення релігійності ускладнюється тим, що цей феномен є латентним, тобто його неможливо виміряти безпосередньо, тому потрібні адекватні індикатори для фіксації проявів релігійної активності. Сучасні теорії зосереджуються на соціалізуючій функції релігійності, спираючись на багатовимірний підхід Чарльза Глока. Разом із Р. Старком він виділив п'ять основних індикаторів релігійності:

- 1) «Віра – прийняття релігійних доктрин; 2) практика – участь у

ритуалах і молитвах; 3) досвід – особисте спілкування з божественним; 4) знання - обізнаність у релігійній культурі; 5) результат – прояв релігійності у повсякденному способі життя» [67, с. 70].

Поняття «знання релігійної культури», як його визначають Р. Старк та Ч. Глок, залежить від поєднання релігійної віри, включно з фанатичною, та рівня знання догматів. Іншими словами, релігійна віра і релігійний досвід є взаємопов'язаними критеріями. Панкратова розглядає релігійний досвід як прояв релігійної віри через екстатичні стани, містичні переживання та особисті духовні практики. Інтенсивність релігійної віри визначається, насамперед, упевненістю людини в істинності релігійних догматів та відсутністю або наявністю сумнівів. «Інтенсивність віри відображається в глибині та яскравості релігійних почуттів і переживань, а також реалізується через поведінку індивіда — частоту відвідування богослужінь, молитов та інших практик» [67, с. 74].

При оцінюванні віри важливе не лише опитування, а й спостереження за поведінкою віруючого, зокрема рівнем його толерантності до інших. Сучасні соціологи визначають типи релігійної ідентичності від мінімальної до фанатичної [52], що фактично відображає ступінь релігійності індивіда.

Враховуючи наявні підходи, дослідження релігійності потребує комплексного та багатовимірного аналізу. Різні теорії пропонують різні параметри, тому акцент може зміщуватися на різні аспекти феномену. Так, Павленко В. намагалася охопити численні критерії релігійності, однак через це дослідження втрачало логічну послідовність. Не менш важливим є врахування специфіки догматичних принципів конкретної релігії: підходи, що ефективні для християнства, не завжди адекватно характеризують релігійність у ісламі і навпаки [42].

Для системного вивчення релігійності доцільно виділяти такі ключові поняття: показник релігійності, ступінь або інтенсивність релігійності та типи релігійності.

Показник релігійності відображає релігійну поведінку: участь у богослужіннях, виконання обрядів, дотримання традицій, пропагування релігії.

Ступінь релігійності характеризує інтенсивність релігійних властивостей індивіда чи групи. Павленко В. підкреслює, що однаковий рівень релігійності може проявлятися різним ступенем інтенсивності, наприклад у сильній або слабкій вірі, регулярності відвідування богослужінь.

Типи релігійності – це категорії, що відображають характер релігійності

певної групи людей і дозволяють виділяти класифікаційні групи.

У соціологічних дослідженнях також використовують поняття критерію релігійності, що включає три ознаки: «термінальність релігійної віри; позитивну самоідентифікацію суб'єкта щодо релігії; позитивну самоідентифікацію щодо конкретної конфесії» [15, с. 32].

О. Г. Бортнікова, проаналізувавши існуючі соціологічні концепції, виділяє п'ять методологічних підходів до вимірювання релігійності: «показники самоідентифікації; показники релігійної свідомості; показники релігійної поведінки; поєднання показників свідомості та поведінки; показники експертних оцінок [8, с. 90].

Найбільш ефективним є використання показників самоідентифікації, які визначають відношення респондента до певної конфесії або релігійної групи. При цьому необхідно враховувати категорію «тих, хто вагається» або тих, хто позначає себе, наприклад, як «християни» в узагальненому сенсі. Для точнішого визначення релігійної ідентифікації потрібні додаткові індикатори [14].

У методиках оцінювання релігійної свідомості основним критерієм є віра респондента в Бога або в існування надприродних сил. Для цього використовують низку «індикаторів релігійного ставлення», що відображають значення релігії у системі життєвих цінностей людини.

Методики оцінки релігійної поведінки зосереджуються на дотриманні релігійних норм і обрядів. Саме такий підхід застосувала Є. М. Заремба для дослідження процесу «воцерковлення» сучасного православного населення. Вона зазначає, що вибір методів вимірювання релігійності залежить від конкретного змісту релігійного вчення. Методика є найбільш адекватною для оцінки релігійності православних віруючих, проте не може застосовуватися до інших конфесій [25].

Найбільш універсальним інструментом, на нашу думку, є методика, що поєднує показники релігійної свідомості та релігійної поведінки. Проте її застосування ускладнене вибором оптимального набору індикаторів: їх недостатня кількість може поставити під сумнів достовірність результатів, тоді як надмірна кількість ускладнює виділення адекватних світоглядних груп.

Деякі дослідження також використовують методики «експертних оцінок». Наприклад, проводилися спроби визначити взаємозв'язок між рівнем релігійності населення та економічним розвитком країни. Результати таких досліджень виявилися суперечливими та залежали від конкретного

соціокультурного контексту держави, у якій проводили дослідження.

Таким чином, усі наведені підходи підкреслюють взаємозв'язок таких явищ, як «релігійна віра», «релігійність» та «релігійний фанатизм». У сучасних соціологічних концепціях релігійний фанатизм розглядається як крайній прояв інтенсивності релігійності та віри.

Інший погляд на цю проблему пропонує В. М. Петрик, який критично оцінює тенденцію ототожнювати релігію та фанатизм. На його думку, «Сутність віри – у людяності, тому агресивність, покірність фанатика чи сліпе підпорядкування авторитету несумісні з вірою, що передбачає прагнення гармонії та духовної досконалості» [43, с. 455]. Він вважає некоректним визначати релігійний фанатизм як повне занурення в ідею або крайній рівень прихильності до віри чи ідеології, оскільки у такій інтерпретації фанатизм і віра помилково ототожнюються.

Проте більшість дослідників погоджуються, що між релігійною вірою та фанатизмом існує безперечний науковий взаємозв'язок. «Фанатизм найчастіше проявляється у періоди занепаду живої віри, кризи релігійного світогляду або зміни духовних орієнтирів, коли більшість віруючих не усвідомлюють, у що вони вірять або повинні вірити» [51, С. 100].

Висновок до розділу 1.

Релігійний фанатизм – складне і багатовимірне явище, яке неможливо пояснити в межах лише однієї науки, тому він став предметом міждисциплінарних досліджень у соціології, філософії, психології, релігієзнавстві та культурології. Його природа виявляється у поєднанні релігійної віри, соціальних умов та особливостей культури, що зумовлює різні підходи до його інтерпретації. Незважаючи на відмінності у трактуванні, більшість науковців сходяться на думці, що фанатизм є крайньою формою релігійної відданості, яка переростає у нетерпимість до інших переконань і здатна трансформуватися у деструктивні соціально-політичні практики. Він має як історичні, так і сучасні форми прояву, а його небезпека полягає у руйнуванні засад толерантності, культурного діалогу та суспільної стабільності.

Релігійність і релігійна віра становлять базис, на якому формується фанатична свідомість. Вони інтегровані у соціальні, культурні та історичні процеси, що визначають як індивідуальну, так і колективну поведінку. Фанатизм постає крайнім проявом інтенсивності релігійності, який може мати як

конструктивний вплив, підтримуючи солідарність, так і деструктивний – породжуючи конфлікти та нетерпимість. Більшість дослідників підкреслюють нерозривний взаємозв'язок релігійної віри й фанатизму, водночас застерігаючи від їх повного ототожнення: віра передбачає духовну гармонію, тоді як фанатизм – схильність до крайнощів і сліпого підпорядкування. Таким чином, релігійність є багатовимірним соціально-психологічним феноменом, що у певних умовах може трансформуватися у фанатичну свідомість.

РОЗДІЛ ФЕНОМЕН РЕЛІГІЙНОСТІ ТА ЙОГО РАДИКАЛЬНІ ПРОЯВИ

2.1. Типологія релігійності

Класифікація типів релігійності в наукових дослідженнях здійснюється за різними підходами. Прояви крайньої релігійності та формування фанатичної свідомості залежать від соціального типу особистості, її мобільності, а також від «настрою», що передує виникненню релігійності. Важливим є так званий «ситуативний настрій», який є динамічним і змінюваним, і одночасно він пов'язаний із загальною системою життєвих поглядів, переконань та світогляду індивіда. Стійкі аспекти релігійного настрою включають сформовану систему світогляду, цілісність переконань, критичність мислення та врівноваженість особистості. До нестійких чинників належать несформовані переконання, невизначене ставлення до світу, емоційна нестабільність і низький рівень самокритичності [53, с. 190].

Сучасні підходи до типології релігійності демонструють значну варіативність у термінології та характеристиках. Наприклад, В. Павленко розрізняє два основні типи релігійності: традиційну (інституційну) та нетрадиційну (неінституційну). Традиційна релігійність характеризується регулярністю релігійних практик, участю у діяльності релігійної громади, високим рівнем прихильності до канонічних норм та повсякденною релігійною рутиною [42, с. 115].

Своєю чергою, нетрадиційна релігійність відзначається меншою ортодоксальністю, більшою свободою у виборі вірувань і активними релігійними пошуками, часто включаючи фанатичні або екстатичні практики. Як зазначає автор, цей тип релігійності виявляє себе поза межами традиційної церкви і включає різноманітні форми духовних експериментів. У науковій та публіцистичній літературі нетрадиційну релігійність іноді асоціюють із «езотеричною культурою», «світським гуманізмом» або «позасвідомленою релігійністю». Проте автор вважає найбільш коректним термін «нетрадиційна релігійність», оскільки він найповніше відображає суть цього феномену. У контексті дослідження релігійного фанатизму саме цей тип релігійності представляє особливий науковий інтерес.

Порівняльний аналіз наукових і публіцистичних джерел показав, що поняття «нетрадиційна релігійність» часто асоціюють із терміном «деструктивні

культи», що викликає суперечності серед соціологів. Так, А. А. Савченко застерігає від його використання через суб'єктивність і ризик хибного оцінювання нових релігійних груп. Він також критикує термін «тоталітарна секта», що часто використовується як синонім, оскільки некоректно відображає специфіку діяльності релігійних організацій і може призводити до дискримінації та переслідування [51].

Водночас деякі дослідники застосовують термін «деструктивні культури» для позначення організацій, що використовують соціальні техніки маніпуляції для вербування та контролю над думками, емоціями та поведінкою своїх членів, з метою реалізації інтересів лідерів і групи. Сучасні дослідження показують, що такі організації часто маскують свою діяльність під релігійні практики, проте можуть мати й політичне, комерційне чи псевдотерапевтичне спрямування, а також включати медитаційні групи та програми з реабілітації залежних, де одна форма залежності замінюється іншою [41].

Враховуючи, що проблема релігійного фанатизму та релігійності належить до одних із найчутливіших тем у соціологічних дослідженнях, у даній роботі для позначення релігійних організацій, які проповідують нетрадиційні форми релігійного навчання, використовується термін – «нові релігійні рухи», оскільки він на сьогодні видається найбільш прийнятним [56].

Сучасні наукові підходи до вивчення релігійності зосереджуються на пошуку ключових параметрів, що дозволяють створювати типології цього явища. Зокрема, пропонується поділ релігійності на категорії: «церковна», «інституційна», «традиційна» та «позацерковна», «неінституційна», «нетрадиційна» [12]; «релігійний» – «квазірелігійний» – «той, що вагається» – «безрелігійний» [38]; «справжній», «традиційно віруючий» та «новий віруючих» [60].

При цьому підкреслюється динамічність релігійної ситуації, що призводить до появи категорії «примкнули до віри» під впливом нових соціальних тенденцій. У сучасному суспільстві поняття «віруючий» стає більш респектабельним, тоді як слово «атеїст» поступово втрачає однозначність, що ускладнює точне визначення меж типів релігійності.

Схема класифікації типів релігійності

Тип релігійності	Характерні ознаки	Приклади проявів	Зауваження
Традиційна / Інституційна	<ul style="list-style-type: none"> - Регулярне відвідування релігійних обрядів - Прив'язаність до канонів і традицій - Участь у діяльності громади - Повсякденна релігійна рутинна 	<ul style="list-style-type: none"> - Відвідування храму, дотримання постів - Активність у релігійних святах та спільноті 	Стійка, консервативна форма релігійності, низька варіативність вірувань
Нетрадиційна / Неінституційна	<ul style="list-style-type: none"> - Менша ортодоксальність - Свобода у виборі вірувань - Активні релігійні пошуки - Можливий фанатичний чи екстатичний характер 	<ul style="list-style-type: none"> - Духовні експерименти - Вибір релігійних практик поза традиційними канонами - Езотеричні або містичні практики 	Варіативна форма релігійності, часто асоціюється з індивідуальним духовним пошуком
Фанатична релігійність	<ul style="list-style-type: none"> - Крайня інтенсивність віри - Повна підпорядкованість ідеям та лідерам - Агресивність щодо інших переконань 	<ul style="list-style-type: none"> - Абсолютне слідування догматам - Сліпа відданість релігійним авторитетам - Можлива агресія до «неправильних» вірувань 	Розглядається як крайній прояв нетрадиційної або традиційної релігійності
Ситуативна релігійність	<ul style="list-style-type: none"> - Залежить від емоційного або соціального контексту - Мобільна, мінлива 	<ul style="list-style-type: none"> - Тимчасова активність у релігійних практиках - Вияв релігійності у кризові періоди 	Характеризується гнучкістю, впливом зовнішніх обставин
Деструктивні культи (за потреби)	<ul style="list-style-type: none"> - Маніпуляція свідомістю та поведінкою прихильників - Тотальний контроль - Використання релігійного прикриття 	<ul style="list-style-type: none"> - Релігійні групи з тотальним контролем - Політичні або псевдорелігійні організації 	Використовується обережно через негативний оцінний зміст; не завжди відображає суть релігії
Тип релігійності	Характерні ознаки	Приклади проявів	Зауваження

На основі аналізу концептуальних підходів можна зробити такі висновки:

1. Релігійний фанатизм не існує окремо від релігійності та релігійної віри – він є крайнім проявом цих феноменів.

2. Існує кілька концепцій визначення критеріїв релігійності, які враховують історичні, соціальні, політичні, психологічні та інші чинники. Релігійність є

одночасно соціальним та психологічним феноменом.

3. Основними критеріями релігійності виступають: показник релігійності, ступінь або інтенсивність релігійності, а також типи релігійності. Ступінь релігійності та релігійної ідентичності може впливати на виникнення спалахів релігійного фанатизму.

4. Типи релігійності залежать від підходів, методів вимірювання та шкал, а також специфіки релігійного вчення. Найбільш універсальною для різних релігійних систем є класифікація традиційна / нетрадиційна, всередині якої виділяються категорії: віруючі – невіруючі – вагаються. Цей підхід є особливо корисним для вивчення релігійного фанатизму.

Таким чином, релігійність у своїй екстремальній формі може переходити у соціально небезпечний феномен – релігійний фанатизм, коли індивідуальна або групова релігійна активність починає негативно впливати на переконання інших людей і соціальне середовище загалом.

Релігійний фанатизм є не лише історичним, а й актуальним соціокультурним явищем, що проявляється в різних формах у сучасному українському суспільстві. В умовах соціальної та політичної трансформації, економічної нестабільності та війни на сході країни підвищується чутливість суспільства до релігійних ідеологій, що інколи трансформується у крайні прояви нетерпимості. Події останніх років показують, що релігійний фанатизм у сучасній Україні часто пов'язаний із політичними амбіціями, поширенням радикальних ідей та спробами маніпулювати релігійними почуттями громадян для досягнення певних цілей.

Особливості українського релігійного ландшафту, зокрема наявність численних конфесій та традиційних церковних структур, створюють умови для формування різних типів релігійної ідентичності. Релігійний фанатизм у цьому контексті можна розглядати як соціокультурний феномен, що виникає на ґрунті глибокої віри, але поєднується з нетерпимістю до інших конфесій чи світоглядів. Як зазначають українські соціологи, цей феномен стає особливо помітним у регіонах з інтенсивною міжконфесійною конкуренцією або під час кризових соціальних ситуацій, коли загострюються питання моральних, культурних та духовних норм [40].

Дослідження соціальної психології релігійності в Україні підтверджують,

що релігійний фанатизм проявляється у формі категоричної впевненості у власній правоті, відчуження «інших» та готовності відстоювати свою позицію будь-якими методами. У сучасних умовах це може проявлятися у нетерпимості до представників інших релігійних громад, а іноді навіть у підтримці насильницьких дій під релігійним або ідеологічним приводом. Психологічні дослідження також вказують, що надмірна релігійна залученість, особливо у поєднанні з невисоким рівнем критичного мислення, створює умови для активного поширення радикальних ідей та емоційного залучення до екстремістських груп [33].

В умовах України XXI століття релігійний фанатизм потребує особливої уваги в контексті державної безпеки та міжконфесійного миру. Підвищена політична та інформаційна активність, культурна різноманітність, а також вплив зовнішніх ідеологічних чинників створюють потенційні «точки конфлікту», де релігійний фанатизм може проявлятися у вигляді агресивних дій, маніпуляцій або екстремізму. Таким чином, дослідження феномена релігійного фанатизму в Україні має практичне значення для розробки програм з профілактики конфліктів, міжконфесійного діалогу та формування толерантного ставлення до релігійної різноманітності.

Враховуючи історичний досвід та сучасні реалії, релігійний фанатизм слід розглядати як багатосаровий соціокультурний феномен, що поєднує психологічні, соціальні та культурні чинники. У його основі лежить глибока віра та релігійна ідентичність, проте він може трансформуватися у нетерпимість, соціальну агресію та конфліктогенну поведінку, що вимагає комплексного міждисциплінарного підходу для його вивчення та запобігання негативним наслідкам у сучасному українському суспільстві.

2.2. Соціокультурні джерела виникнення релігійного фанатизму

Витоки релігійного фанатизму як соціокультурного явища є багатосаровими та охоплюють сфери досліджень соціології, філософії, політології та культурології. Разом з тим, існують підстави стверджувати, що сприятливим ґрунтом для його виникнення найчастіше стають кризові обставини – цивілізаційні злами, політичні чи економічні потрясіння, культурна деградація або ж особистісні кризи окремої людини. Сучасність характеризується глибокою

духовною нестабільністю, що посилюється глобалізаційними процесами та опором їм. Це відбувається на тлі багатовікових протиріч між релігіями та взаємного неприйняття, що створює передумови для виникнення фанатичних проявів. Тому дослідження причин появи релігійного фанатизму передбачає аналіз його соціокультурних джерел.

Фанатизм має давнє коріння, і кожна його хвиля в історії може розглядатися як своєрідний «ренесанс» радикальних форм релігійності. Ф. Вольтер, аналізуючи релігійні війни, наголошував, що вони породжені не самою вірою, а забобонами, які спотворювали релігійне поклоніння [20]. Надмірна запеклість, догматизм та невміння релігійних інституцій приймати інакшість часто призводили до фанатизму, агресії та навіть знищення народів.

Д. Дідро, розмірковуючи над природою християнства, підкреслював, що його вчення влаштоване нетерпимо: воно не залишає простору для інших вірувань, змушує вірян ділитися на секти й змінювати догмати на власний розсуд [20, с.118]. У цьому він убачав головну причину конфліктів. На відміну від християнства, язичницькі релігії, на думку Дідро, були більш толерантними одна до одної, що дозволяло уникати масштабних воєн. Такий підхід підкреслює, що фанатизм часто активізується в моменти загрози існуючим догмам, які захищаються як від реальних, так і від уявних ворогів

Проблему ролі духовних лідерів у формуванні фанатизму порушував і П. Гольбах. Він стверджував, що релігійні «вожді» нерідко утверджуються у суспільстві завдяки здатності змушувати віруючих беззастережно виконувати встановлені догми й правила [там само, С. 112]. Такий вплив створює підґрунтя для масового поширення фанатичних настроїв.

Значний внесок у вивчення цієї проблеми зробив М. Вебер. Він вважав, що релігійний фанатизм нерідко виникає тоді, коли релігійні переконання використовуються для досягнення політичних або ідеологічних цілей. У процесі становлення більшості релігійних традицій духовна влада прагнула не лише зберегти авторитет, а й впливати на політичні орієнтації суспільства. Особливу роль у цьому відіграло міське середовище, яке створювало умови для поширення нових віровчень та утворення радикальних релігійних груп [13, с.40]. Водночас слід зазначити, що секти та фанатичні рухи часто починали у містах, але згодом, набувши власної структури та ідеології, створювали замкнені

поселення поза межами урбаністичного простору.

Хоча у соціології релігійний фанатизм переважно розглядається як небезпечне і деструктивне явище, окремі мислителі підкреслювали й його потенційно позитивний вимір. Так, Ф. Ніцше вважав, що фанатизм може виконувати захисну функцію, оберігаючи цінності та ідеї суспільства. Він зазначав, що навіть грецькі філософи захищали свої переконання з надмірною пристрасністю, оскільки це було єдиним способом відстояти власну позицію перед обличчям загрози. Ніцше наголошував, що в таких обставинах фанатизм ставав крайнім засобом утримати ідеї від знищення [1, с. 82].

Отже, витоки релігійного фанатизму криються у поєднанні соціальних криз, протиріч релігійних систем, впливу духовних лідерів та спробі зберегти усталені догми. Він водночас може виступати і руйнівним, і захисним чинником у розвитку суспільства, що робить його надзвичайно складним об'єктом для наукового аналізу.

Так, Є. Буга висловлює ідею, що проникнення фанатичних установок у релігійну сферу іноді мало конструктивні наслідки в історичній перспективі: віра виступала не лише як суто духовна категорія, а й як об'єднавча сила, яка дозволяла малим етнічним спільнотам утворити політичні та культурні спільноти. На прикладі Старого Завіту чи Корану показано, що релігійна енергія сприяла формуванню консолідованих спільнот, що могли захищати свої традиції, мову та самоідентичність у ворожому оточенні. Саме завзятість і відданість релігійним нормам дала змогу невеликим народам вижити і зберегти власну культурну цілісність у довготривалій історичній перспективі [1, с. 82].

Водночас автор і низка інших дослідників підкреслюють, що такий «позитивний» бік фанатизму завжди супроводжується великим ризиком. Межа між обґрунтованим консолідуючим ефектом і руйнівною агресією є дуже тонкою: мобілізація проти зовнішньої загрози може перетворитися на оправдання насильства щодо «інакших», а захист традицій – у прагнення їх ліквідувати шляхом примусу або знищення. Тому феномен фанатизму необхідно розглядати як подвійний – одночасно соціально-захисний і потенційно деструктивний. У суспільствах, де чітко виражена поляризація «своїх» і «чужих» за релігійними, етнічними чи расовими ознаками, фанатизм часто виникає як механізм виживання, але водночас він підживлює цикл насильства й взаємної

недовіри [34].

Ключовим чинником перетворення релігійних текстів та віри на підґрунтя для фанатичних дій є спосіб тлумачення священних джерел та те, хто його здійснює. Як зауважують дослідники даного питання, проблеми полягають не стільки в самих релігійних книгах, скільки в їхній інтерпретації: вибірккові або умисно спотворені читання, непрофесійні переклади й догматичні коментарі створюють текстуальні «вікна» для екстремістських інтерпретацій. Екстремістські організації навмисно апелюють до таких уривків, щоб легітимізувати агресію й виправдати насильницькі дії перед собою та симпатиками.

Отже, аналіз ролі релігійного фанатизму має бути багатовимірним: треба одночасно враховувати історико-культурну функцію релігії як чинника національної консолідації і ті механізми, через які релігійна риторика трансформується в інструмент нетерпимості й насильства. До таких механізмів належать: радикалізовані інтерпретації текстів; політичне використання релігійних образів лідерами; соціально-економічна маргіналізація певних груп; інформаційні технології, які полегшують поширення маніпулятивних трактувань; а також слабкість компетентної релігійної освіти та міжконфесійного діалогу.

Практичні висновки з цих міркувань очевидні: для мінімізації ризиків переростання релігійної відданості в фанатизм потрібні заходи з підвищення якості релігійної освіти та інтерпретації текстів, розвиток міжконфесійних платформ діалогу, просвітницькі програми з медіаграмотності, а також політики соціальної інтеграції, які знижують вразливість груп до радикалізації. Тільки поєднання культурного, освітнього та соціально-політичного підходів дозволяє зберегти об'єднанчу роль релігії, мінімізуючи одночасно її потенційно руйнівні наслідки.

Важливим напрямом сучасної соціальної психології є вивчення феномена соціальної ідентичності, яка проявляється у різних формах та вимірах. Поняття «ідентичність» стало активно використовуватися в науковому дискурсі завдяки працям американського психолога та антрополога Е. Еріксона. Саме він одним із перших описав ідентичність як процес інтеграції життєвого досвіду у структуру особистісного «Я» [56]. У подальших дослідженнях термін поширився в різних галузях гуманітарного знання та набув багатозначного характеру.

Так, А. Сорочук визначає ідентичність як «Уявлення людини про саму

себе, яке формується на основі суб'єктивного відчуття цілісності та неповторності власного існування» [53, с. 188]. Це розуміння переформується з трактуванням Еріксона, для якого психосоціальна ідентичність відображає взаємозв'язок між індивідуальним досвідом та суспільними нормами. Як підкреслює автор, соціологи адаптували цей концепт до власних досліджень, розглядаючи ідентичність як сукупність належностей індивіда до певних соціальних категорій – національних, класових, гендерних, етнічних та інших.

У науковому дискурсі ідентичність трактується дwoяко: з одного боку, як сукупність спільних ознак, що об'єднують людей у групи, а з іншого – як набір характеристик, які дозволяють вирізнити їх з-поміж інших. Дослідники підкреслюють, що відчуття індивідуальної та колективної належності нерідко стає основою для виникнення соціальної згуртованості, але водночас може породжувати фанатизм. На думку П. Концена, страх втрати ідентичності нерідко провокує формування образу «ворога», посилює ксенофобські настрої та створює підґрунтя для виникнення радикальних ідеологій та рухів [31, с. 211].

Соціальна ідентичність, так само як і особистісна, виступає важливим механізмом регуляції самосвідомості та соціальної поведінки людини. Це поняття перебуває на перетині психології, соціології, культурології та антропології, адже пояснити його лише в межах однієї науки практично неможливо. Вона охоплює як індивідуальні переживання, так і колективні характеристики певних груп. Як зазначає А. Сорочук, попри багатозначність інтерпретацій, «ідентичність завжди фіксує єдність внутрішньоособистісних та соціально-культурних процесів» [53, с. 189].

Зміст соціальної ідентичності зазвичай включає низку компонентів: соціальний статус, стать, вік, професійну чи рольову належність, систему норм та цінностей, культурні особливості, етнічні ознаки, релігійні переконання, моральні орієнтири, а також способи організації соціального досвіду. При цьому дослідники підкреслюють її динамічність: ідентичність змінюється залежно від соціальних трансформацій, політичних чи культурних умов, а також індивідуального життєвого досвіду [56].

Таким чином, соціальна ідентичність є багатовимірним та змінним феноменом, який поєднує особистісні уявлення людини про саму себе з її належністю до різних соціальних спільнот. Її дослідження дозволяє зрозуміти механізми формування соціальної свідомості, а також причини появи як солідарності, так і конфліктності у сучасному суспільстві.

П. Концен, ґрунтуючись на понятті соціальної ідентичності, виділяє соціально-психологічні передумови виникнення фанатичного свідомості, визначає поведінка і наводить приклади фанатичних особистостей, які належать даним категоріям (Таблиця 2) [31]

Таблиця 2.

Ознаки релігійного фанатизму (П.Концен)

вигляд	причини, соціальні фактори	поведінка
Фанатизм соціальної образи	Почуття обману, презирства, ізоляції, безсилля та невизнаності, вся енергія спрямована на здійснення єдиної ідеї, виникає в моменти життєвої кризи чи образи, з якою не можуть змиритися	Сильний захист власної автономії, переоцінка істинності суб'єктивної точки зору; боротьба із зовнішніми загрозливими організаціями
Фанатизм надмірної соціальної лояльності	Примус до фанатизму, надмірне почуття обов'язку, у кризових ситуаціях їх старанність перетворюється на параноїдну готовність до боротьби	Потужне відстоювання ідентичності їх групи, страх всього, що може зашкодити лояльності до групи, загальні цінності та переконання, вистеження інакодумців
Фанатизм соціальної дезінтеграції	Суспільство чи громадський порядок втрачає всі свої інтегруючі та захисні функції, розпадається, більше не може пробудити чесноти та почуття єдності; насильницьке роз'єднання співдружності народів, перетворення відкритих суспільств на тоталітарні системи	Страх і паніка широких мас, пошук опори призводить до тотальних поляризацій: пошук порятунку в регресивному фундаменталізмі або деградація до іконоборчої анархії, бачення порятунку в зміні існуючого порядку, що призводить до фанатичної люті, воєн, революційного терору
Фанатизм загрози колективної ідентичності	Утиск основних переконань етнічних і релігійних груп, зачіпається їх груповий нарцисизм, загроза військового, імперіалістичного чи економічного примусу;	при придушенні конфлікту насильно – маси охоплює суміш із «бажання озброїтися і морального зречення та паніки ідентичності». Всі функції особистість передає у розпорядження суспільства, доки існує небезпека, виникає жорстокість, яка у мирний час була б неможлива

Наведені факти свідчать про те, що уявлення про рівень соціалізації суспільства як явище, що залежить від розвитку науки, культури, виховання, політичного устрою та низки інших чинників, не є однозначним. Дослідники наголошують на подвійній природі цього процесу: з одного боку, соціалізація забезпечує інтеграцію індивіда у соціум, з іншого – вона залишається надзвичайно вразливою до зовнішніх та внутрішніх деструктивних впливів [15; 61; 65].

Соціальний порядок, культурні надбання людства та усталені звички завжди опиняються під загрозою через дію пристрастей і руйнівних потягів

людини. Схильність до бінарного мислення – розподілу світу на «добре» і «зле», «своїх» і «чужих» закладена у свідомості індивіда. Саме ця поляризація суджень стає підґрунтям для виникнення фанатизму, що нерідко супроводжується агресією та нетерпимістю.

3. Фройд підкреслював, що вроджена схильність людини до руйнації може бути подолана лише завдяки значним культурним зусиллям. По суті, радикальний поділ світу на «світле» і «темне» є ключовою характеристикою будь-якого різновиду фанатизму чи фундаменталізму. Його сутність полягає не стільки у змісті релігійних чи ідеологічних доктрин, скільки у чорно-білому мисленні: захист «правильного» об'єкта та страх перед «неправильним», який загрожує його зруйнувати або спотворити. Фанатик прагне перетворити реальність, зробити її «чистою» та «справедливою», що, однак, неминуче призводить до конфлікту з реальною багатогранністю світу [66].

Подібну думку висловлював і Н. Бердяєв, наголошуючи, що фанатизм завжди супроводжується «звуженням свідомості», пригніченням і витісненням багатьох важливих проявів людської природи – емоційних, інтелектуальних та духовних. У результаті складність внутрішнього світу людини редукується до єдиної ідеї, яка стає центром її існування та поясненням усіх явищ [37].

Отже, фанатизм можна розглядати як крайній прояв соціальної ідентичності, що втрачає гнучкість і відкритість до різноманіття. Він виникає на перетині соціалізації та деструктивних людських потягів, демонструючи, що культурний і політичний розвиток суспільства не гарантує остаточного подолання загрози радикалізації свідомості.

Теоретико-методологічний аналіз нашого дослідження дозволяє стверджувати, що у сучасній науці є багато концепцій, які розкривають витоки релігійного фанатизму. Разом з тим, більшість науковців, котрі працюють над даною проблематикою, намагаються виокремити чинники, які є передумовами виникнення цього феномену.

Грунтовний аналіз значної кількості таких типологій уможливив виокремлення перелік, на нашу думку, найбільш вагомих серед них:

- соціокультурне протистояння (Півночі та Півдня, Сходу та Заходу);
- бідність, безробіття, низький рівень життя;
- рівень економічної стабільності у державі;
- корупція влади, занепад моральності, поширення наркотиків, безкарність;
- - постійне провокування міжконфесійної та внутрішньоконфесійної

ворожнечі;

- расизм;

- ідеологічна підтримка екстремізму та фанатизму засобами масової інформації;

- історична традиція підтримки фанатизму та екстремізму;

- криза влади, за якої фанатизм прикривається революційним характером , по суті, домагаючись участі в управлінні державою [11; 42].

Зважаючи на мету кваліфікаційного дослідження важливим є також виділення типів фанатизму за сутністю та формами прояву. У цьому контексті цікавою є ідея П. Концена, котрий пропонує типологію релігійного фанатизму за ідейним змістом, основними формами яких він називає «оригінальний» або «споконвічний» та «індукований». За формами прояви дослідник класифікує фанатизм на особистісний, груповий та масовий [31].

Так, форма оригінального (споконвічного) фанатизму зумовлена глибинами його внутрішніх, особистісних мотивів. Індивід сам є автором, генератором будь-якої ідеї, вірування, переконань. Ціннісні переконання його життя повністю залежить від його ідейних переконань, зокрема релігійних. Ідея виконання поставленого завдання, його соціальної місії стають основним змістом життя. Індукований фанатизм виникає в тому випадку, коли масові впливи та ентузіазм, нав'язані догми та нав'язані ідеї втягують індивіда в екстремальні стани. Саме така форма робить його найнебезпечнішим соціальним явищем. "Коли люди потрапляють у фарватер оригінального фанатика, їх можна вважати індукованими фанатиками, наприклад, адепти сект, члени терористичних груп або фашистських організацій, у тому числі військових, які сліпо йдуть за рухом, гуру або фюрером/вождем" [31, с. 50].

Дані різновиди фанатизму можуть виступати як «ідейний фанатизм» або «фанатизм форми». За П. Конценом, при «ідейному фанатизмі» всі прагнення та вчинки людини підпорядковані одній ідеї, досконало якої він абсолютно впевнений. Внутрішні імпульси стають вузькими та самознижувачими і призводять фанатика до такого стану, коли «пристрасність може знищити цінність самої ідеї».

При "фанатизмі форми" втілення ідеї йде наполегливим та надійним шляхом. «Необхідно фанатично захищати форму витвору мистецтва, стежити, щоб люди дотримувалися літургії або були неухильно вірні ідеологічній програмі» [51, с. 49].

Виходячи з значущості цієї концепції, є доцільним виділити і дати соціально-психологічну характеристику п'яти опозиційним парам різновидів релігійного фанатизму, що виділяється дослідником [31] (таблиця 3.):

Таблиця 3.

Соціально-психологічна характеристика різновидів релігійного фанатизму (П.Концен)

<i>Різновиди фанатизму</i>	
<i>характеристики</i>	
Конструктивний	Деструктивний
Дискусія та толерантність неможливі, необхідність мобілізувати зусилля, виникнення готовності до агресії; відчужене захоплення, запал при захисті своїх переконань	Маніакальна потреба у проєкції, зведення себе на ранг вищого судді, призводить до самознищення чи знищення інших; супроводжується ненавистю
Холодний	Палкий
Керуємо свідомим розрахунком та довгостроковими міркуваннями; раціональна, контрольована, але разом з тим ворожа поведінка, суміш «лютї волї» та холодного самовладання	Сильне збудження та напруга стає природним станом, схильність до нападів гніву або ейфорії, суміш тілесного збудження з емоційним
Німий	Експансивний (гучний)
Агресія пригнічується жахливою вірою в пекло або диявола, мученицьким ідеалом аскетизму, при сумніві в істинність поглядів, проявляється впертість і непохитність збоченої віри, може спалахнути агресія проти уявної чи реальної загрози.	Необхідність звертати у свою віру, займатися місіонерською діяльністю, звертати на свою віру, боротися, повна відсутність толерантності
М'який	Жорсткий
Готовність до діалогу та порозуміння при найсильнішій переконаності у свої ідеї; стриманість та небажання насильства	Абсолютна безкомпромісність та наполегливість, за принципом «мета виправдовує засоби»
Примітивний	Яскраво виражений
Світогляд нестабільний, однотипний, шаблонно переплутана сукупність думок; використання примітивних гасел та девізів, які служать штучному зміцненню групової згуртованості та напряду ненависті	Продумані, часто доведені до абсурду односторонні ідеології, особистісна позиція активна при обґрунтуванні та захисті ідеологічної позиції; функціонує не раціонально, не терпить жодного сумніву; визнаються навіть абсурдні та шкідливі їм самим принципи

Наведений вище класифікаційний аналіз характеризує ідейний зміст форм фанатизму і визначається ступенем активності прояву – пасивною/активною. Так, наприклад, можна віднести до пасивного ступеня прояви при індивідуальній чи груповій формі релігійного фанатизму – відхід від існуючої дійсності, відокремлення, усамітнення чи сліпе підпорядкування.

Висновок до розділу 2.

На основі виявлених соціальних характеристик релігійного фанатизму його можна визначити як соціокультурний феномен, що ґрунтується на релігійній вірі та практиках релігійності. Надмірна або радикалізована релігійність призводить до протиставлення власної віри іншим релігійним системам і світоглядам, формуючи категоричне неприйняття альтернативних позицій і зумовлюючи девіантні або деструктивні моделі поведінки.

У науковій літературі простежуються різні підходи до типологізації релігійності. В межах даного дослідження найоптимальнішою видається класифікація на традиційну та нетрадиційну форми, яка, своєю чергою, включає диференціацію між віруючими, невіруючими та тими, хто перебуває у стані світоглядних вагань. Такий підхід дозволяє чіткіше простежити, як ступінь релігійності у суспільстві може впливати на появу або загострення релігійного фанатизму.

Розгляд проблеми у міждисциплінарному ключі демонструє багатоваріантність тлумачень і підкреслює, що витoki релігійного фанатизму мають комплексний характер. Серед основних детермінант його поширення можна виокремити соціально-політичні, соціально-економічні та культурно-ціннісні чинники, зокрема: нечітке розмежування повноважень державної та релігійної влади; пріоритетне ставлення до однієї конфесії за рахунок обмеження прав інших; процеси глобалізації та культурної гібридизації; використання медіа для досягнення політичних цілей; соціально-економічну нестабільність; кризу культурних та ідеологічних орієнтирів; а також втрату традиційних релігійно-культурних коренів, що історично формували ідентичність поколінь.

Фанатизм, будучи складним і багатовимірним явищем, безпосередньо пов'язаний із соціальною ідентичністю індивіда та групи. У сучасному суспільстві релігійні фанатики нерідко прагнуть легітимізувати свої радикальні дії, посилаючись на тексти Священного Писання, хоча фактично йдеться про навмисне викривлення їхнього змісту. Як наслідок, релігійний фанатизм майже завжди асоціюється з негативними проявами – агресією, нетерпимістю, відчуженням.

РОЗДІЛ 2

СПЕЦИФІКА ПРОЯВІВ РЕЛІГІЙНОГО ФАНАТИЗМУ: ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІР

3.1. Соціокультурні особливості релігійної ситуації з урахуванням вивчення ставлення населення до релігійного фанатизму (на прикладі м. Тернополя та Тернопільської області)

Існує велика кількість методик, спрямованих на вимірювання рівня релігійності, проте з огляду на різноманітність релігійних учень та індивідуальних інтерпретацій віри особливого значення набуває метод самооцінки респондентами власної релігійності. У межах нашого дослідження найбільш об'єктивним підходом є порівняльний аналіз динаміки змін релігійності населення як у межах України, так і в контексті глобальних світових трансформаційних процесів.

За результатами міжнародного соціологічного опитування Gallup International/WIN *Global Barometer on Hope and Despair* (січень 2021 р.), подає статистику, що відображає рівень релігійності населення світу. Згідно з цими даними, більшість жителів планети (59%) вважають себе релігійними людьми. Кожен п'ятий респондент (23%) ідентифікує себе як нерелігійну людину, а близько 13% опитаних заявили про переконаний атеїзм. Найвищі показники релігійності виявлені серед представників індуїзму та християнства [65].

До країн із найбільшою часткою релігійного населення (від 85% до 96%) належать Гана, Нігерія, Вірменія, Фіджі, Македонія, Румунія, Ірак, Кенія, Перу та Бразилія. Натомість високі показники атеїзму зафіксовані у Китаї (47%), Японії (31%), Чехії (30%) та Франції (29%). У цих країнах спостерігається найнижча кількість осіб, що віднесли себе до релігійних.

За підсумками досліджень Gallup International простежується чітка тенденція до поступового зменшення частки релігійного населення у світі. Водночас виняток становлять деякі країни, у яких навпаки зафіксовано зростання релігійності: Македонія, Сербія, Румунія, Молдова, Пакистан та Малайзія [65]. Це свідчить про неоднорідність процесів секуляризації та демонструє, що глобалізація та культурні зміни по-різному впливають на релігійну свідомість у різних регіонах світу.

У цьому контексті важливо розглянути ситуацію в Україні. За даними соціологічних досліджень Київського міжнародного інституту соціології (КМІС)

та Центру Разумкова, більшість громадян України традиційно ідентифікують себе як релігійні люди [47]. Зокрема, у 2020–2021 роках понад 70% респондентів заявили, що вважають себе віруючими, тоді як лише близько 7–8% визначили себе як невіруючих або атеїстів. Важливо, що рівень релігійності в Україні не лише зберігається стабільно високим, а й у періоди соціально-політичних криз (наприклад, під час війни з Росією) має тенденцію до зростання.

Як бачимо, на відміну від багатьох країн Західної Європи, де відбувається активна секуляризація, українське суспільство зберігає високий рівень релігійної ідентичності. Це пов'язано не лише з культурно-історичною традицією, але й із сучасними викликами, які стимулюють звернення людей до релігії як до джерела духовної підтримки та колективної єдності.

Також результати дослідження дали підстави експертам Gallup стверджувати: «бідні країни релігійніші, ніж багаті, а «освічені» менш релігійні, ніж «неосвічені» [65]. На думку І. Клімчук, таке пояснення має раціональні підстави, особливо коли йдеться про найбідніші країни. Водночас щодо європейських держав доцільно враховувати не лише соціально-економічні чинники, а й культурно-історичний контекст [29]. Так, наприклад, у країнах із протестантською традицією та державною релігією вже кілька десятиліть частка нерелігійного населення суттєво перевищує показники католицьких країн. Це свідчить, що пояснення слід шукати не лише в економічних умовах, а й у культурологічних особливостях розвитку суспільства.

Залежність релігійності від рівня освіти також не є однозначною. У деяких країнах (зокрема у Великій Британії чи навіть в Україні) дослідження показують, що серед людей із вищою освітою рівень релігійності не нижчий, а іноді й вищий, ніж серед менш освічених груп. Це може вказувати на більш усвідомлений характер релігійних переконань, коли віра є результатом особистого вибору, а не лише культурної традиції.

Дослідники відзначають, що одним із ключових чинників, які визначають динаміку релігійності, є міжрелігійні та міжконфесійні конфлікти, що виникають на ґрунті протистояння різних соціокультурних систем. У таких умовах суспільство часто переживає духовно-моральну кризу, що зумовлює активізацію дискусій про відродження моральних і духовних цінностей. Ці питання набувають особливого звучання в Україні, де релігійний чинник поєднано з питаннями національної ідентичності та державотворення.

У сучасній Україні від початку незалежності релігія посіла значне місце у

суспільному житті. Після десятиліть радянського атеїзму відбулося відродження духовності та активізація церковного життя. Релігійні громади стали важливими осередками суспільної консолідації, а їхня діяльність дедалі більше впливає на суспільні процеси. Особливо це помітно під час воєнних випробувань: церкви й релігійні організації активно виконують гуманітарну та морально-підтримувальну функцію.

Історичний досвід України свідчить про вагомую роль релігії у збереженні культурної самобутності, національної єдності та соціальної інтеграції. Якщо у радянський період релігія була витіснена на маргінеси суспільного життя, то від початку 1990-х років відбулося швидке відновлення релігійних традицій, поява нових конфесій та зростання ролі духовних цінностей у суспільній свідомості. Проте водночас виникли і виклики – наприклад, конкуренція між традиційними та новітніми релігійними течіями, а також міжконфесійні суперечності, що часом використовуються у політичних цілях [33; 44].

Помітно, що рівень релігійності значно відрізняється залежно від регіону: у західних областях він досягає приблизно 85%, тоді як на сході країни – близько 55%. Ці показники відображають не лише історичні та культурні традиції регіонів, а й сучасні соціально-політичні умови.

Стосовно конфесійної належності, дослідження показують, що найбільша частка українських віруючих належить до Православної Церкви України, яка охоплює близько 35% населення. Українська Православна Церква (Московського патріархату) нині нараховує лише близько 5,5% віруючих, тоді як греко-католики складають приблизно 12% від дорослого населення. Крім того, 10–15% респондентів називають себе християнами без належності до конкретної конфесії, а близько 18% опитаних не відносять себе до жодної релігії (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл українських віруючих за типом віросповідання:

Конфесія / належність	Частка населення, яке себе так ідентифікує*
Православна Церква України (ПЦУ)	35%
Українська Православна Церква (Московського патріархату)	5,5%
Греко-католики (УГКЦ)	≈12%
«Просто християни», без належності до конкретної конфесії	10–15%
Не відносять себе до жодної релігії	≈18%

Дані свідчать, що за останні роки в Україні відбулися суттєві зміни у

конфесійній структурі: частка прихильників УПЦ (МП) значно знизилася, тоді як ПЦУ і греко-католики демонструють тенденцію до зростання. Це відображає як культурно-історичні трансформації, так і вплив сучасних соціально-політичних процесів, включно з війною та питанням національної ідентичності. Збереження високого рівня релігійності серед населення свідчить про значну роль релігії у суспільному житті України, як джерела духовної підтримки та соціальної консолідації.

Проведені дослідження також показують, що на запитання: «Чи вірять вони в Бога?», позитивно відповідає 65% опитаних. При цьому частка так чи інакше беруть участь у житті «парафії» становить 21%, з них постійно беруть участь близько 10%. Ще 11% респондентів відчують свою причетність до життя певної парафії. У цілому нині це становить 31% вірян [47]. Якщо говорити про значення релігії в житті українців, то «дуже важлива», відповіли 28% респондентів; «досить важлива» – 46%, «зовсім не важлива» – 3%.

Станом на 2023 рік релігійна ситуація в Україні характеризується значними змінами, зокрема внаслідок повномасштабного вторгнення Росії. Згідно з даними соціологічних досліджень, спостерігається зростання кількості вірян Української Православної Церкви (УПЦ), яка отримала автокефалію в 2019 році, та зменшення прихильників УПЦ Московського Патріархату. Наприклад, за даними опитування Центру Разумкова, до кінця 2023 року 42,2% респондентів вважали себе вірними Православній Церкві України (ПЦУ), тоді як лише 5,6% ідентифікували себе з УПЦ Московського Патріархату [47].

Розподіл релігійних груп по регіонах також демонструє цікаві тенденції. У західних областях України, таких як Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська, спостерігається висока частка вірних Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ), яка є однією з найбільших релігійних організацій в Україні. Згідно з даними, у 2024 році УГКЦ складала близько 12% населення України, зокрема в західних регіонах її частка була значно вищою.

Щодо інших релігійних груп, то їх частка в загальній кількості населення є незначною. Згідно з даними соціологічних досліджень, близько 10% українців ідентифікують себе як атеїсти або агностики.

Загалом, релігійна ситуація в Україні є динамічною та відображає складні соціально-політичні процеси, зокрема в контексті війни та національної ідентичності (Таблиця 5).

Таблиця 5

Приналежність українців до релігійних груп

Релігійна група	Частка серед населення (%)
Православна Церква України (ПЦУ)	42,2
УПЦ Московського Патріархату	5,6
Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ)	12
Римсько-Католицька Церква	1,2
Протестанти	2
Атеїсти та агностики	10

Ці дані свідчать про значні зміни в релігійній картині України, зокрема щодо зростання впливу ПЦУ та УГКЦ, а також зменшення прихильності до УПЦ Московського Патріархату.

Для виконання завдань кваліфікаційної роботи, нами було проведено дослідження на території м. Тернополя Тернопільської області з питань, пов'язаних із вивченням стану релігійності населення, ставлення до такого соціально-психологічного феномену, як релігійний фанатизм та можливості запровадження профілактичних заходів щодо запобігання його деструктивним проявам.

Першим етапом дослідження став вторинний аналіз результатів соціологічних досліджень, проведених окремими дослідниками та групами за останні 5 років на території нашої області. Їх ґрунтовний аналіз засвідчив, що релігійна ситуація на Тернопільщині має свої особливості. Якщо для України загалом найбільшою групою віруючих залишаються православні (понад 70%), то в Тернопільській області провідні позиції займають греко-католики. Зокрема, згідно з масштабним опитуванням 2020 року, близько 52% мешканців регіону ідентифікували себе саме з греко-католицькою традицією. Православні різних юрисдикцій також мають суттєву частку, проте менш домінуючу, ніж у середньому по країні. За тим самим дослідженням, близько 11% населення області відносили себе до православних вірян Московського патріархату. Решта респондентів або відносили себе до інших релігійних конфесій, або ж вказували на відсутність визначеного віросповідання.

Окрім релігійної самоідентифікації населення, варто враховувати й кількість релігійних організацій, які функціонують у регіоні. Станом на 2025 рік понад 840 релігійних спільнот Тернопільщини увійшли до переліку «критично важливих» для суспільного життя. Це свідчить про високий рівень релігійної активності мешканців області, а також про різноманіття конфесійних напрямів, попри очевидне домінування греко-католицької традиції.

Таким чином, Тернопільщина залишається одним із найбільш релігійно активних регіонів України, де співіснують греко-католицизм, православ'я різних юрисдикцій та інші релігійні течії, що створює своєрідний конфесійний баланс і визначає особливу духовну атмосферу краю.

У межах цього дослідження увага зосереджується на формуванні соціально-психологічного портрета віруючих мешканців міста Тернополя та Тернопільської області. Аналіз уже наявних емпіричних досліджень свідчить, що суттєвих гендерних відмінностей серед переконаних віруючих не зафіксовано. Водночас певні розбіжності простежуються у групі тих, хто вагається у власних релігійних переконаннях: серед жінок ця частка становить близько 45%, тоді як серед чоловіків – 36%. При цьому саме серед чоловіків спостерігається майже удвічі більша кількість осіб, які відносять себе до невіруючих або ж до атеїстів [33].

Якщо враховувати вікові параметри та соціальну приналежність, то стає очевидним: ключові відмінності у рівні релігійності проявляються між категоріями «переконані віруючі» та тими, хто займає проміжну позицію – «швидше віруючі» або «швидше невіруючі». Сучасні соціологічні дослідження вказують, що поняття «невіруючий» чи «атеїст» поступово відходять на периферію суспільної свідомості, натомість усе частіше спостерігається формальне долучення до кола віруючих без глибокого внутрішнього переконання.

Вікові відмінності також дають підстави для висновків. За даними соціологічних опитувань, серед респондентів віком 25–44 років частка тих, хто вагається у своїй релігійності, становить близько 44%, тоді як у групі 45–64 років – 39%. У старших вікових когорт зростає кількість переконаних віруючих, натомість серед людей віком понад 65 років помітно вища частка тих, хто відносить себе до невіруючих [33].

Освітній рівень також вносить свої корективи у релігійність населення. Серед громадян із вищою освітою найбільша частка припадає на так званих «віруючих, що вагаються» майже 47%. Цей показник зростає, головню, за рахунок зменшення кількості як переконаних віруючих, так і атеїстів. У респондентів із середньою загальною освітою частка невизначених становить близько 36%, а серед випускників середніх спеціальних навчальних закладів – 40%. Отже, можна стверджувати, що освіта не є визначальним чинником у формуванні релігійної свідомості, а радше має опосередкований вплив.

Натомість рівень матеріального забезпечення справляє відчутніший вплив. Дослідження показують, що частка переконаних віруючих найбільша серед представників найбідніших та найбагатших соціальних груп, тоді як у середньому прошарку зростає кількість тих, хто перебуває у стані вагання щодо релігійних переконань. Також є дані про те, що сільське населення більш релігійне ніж міське. Також традиційно Тернопільщина належить до регіону де спостерігається досить високий рівень конфесійної толерантності, хоча з початком війни він дещо знизився по відношенню до представників православної церкви московського патріархату.

Таким чином, вторинний аналіз, проведених на території Тернопільщини емпіричних досліджень, дає змогу назвати нашу область відносно стабільним і благополучним регіоном як за своєю соціально-економічною, так і суспільно-політичною ситуацією, зокрема в галузі міжконфесійних відносин. Саме ця стабільність, ймовірно, і надає особливої привабливості області в міграційному плані. Також ці дані підтвердили думку про те, що молодіжне середовище, яке характеризується несформованістю світогляду та неусталеною соціальною ідентичністю, є соціально вразливою частиною населення. Саме цій категорії найскладніше в умовах існуючого морального і морального «хаосу» побудувати правильну толерантну систему поглядів на зміни, що відбуваються в житті, у тому числі й сфері релігії. Складність формування гуманного і терпимого ставлення до тенденцій, що відбуваються в суспільстві, посилюється, перш за все, відсутністю установок, що орієнтують на законослухняність. Суспільство, в якому ігноруються права особистості, та існує відверте беззаконня на найвищому рівні влади, не сприяє легітимності поведінки та прояву взаємного толерантного ставлення громадян, а навпаки, провокує спалахи фанатизму та

екстремізму. Корупційність влади та криміналізація різних суспільних сфер, залучення до криміналу представників молоді, яка формуватиме майбутнє українського соціуму – все це не може не похитнути стабільності політичного, економічного та соціокультурного рівня нашого суспільства.

Хоча Україна має значний культурний потенціал, проблема полягає не у відсутності культури як такої, а у її деформованості та втраті цілісності. У сучасних умовах дедалі частіше спостерігається так звана «моральна розмитість», коли фінансові інтереси переважають над інтелектуальними, духовними й культурними цінностями. Додатковими викликами є діяльність зарубіжних релігійних та псевдорелігійних організацій, що діють під виглядом психологічних тренінгів, освітніх центрів, «церков» чи навіть оздоровчих практик. Вони пропонують молоді, яка перебуває в пошуку ідентичності чи переживає кризові ситуації, широкий спектр сумнівних ідеологій. У результаті сформувати зрілу, толерантну позицію стає значно складніше, а максималізм і категоричність юнацького віку лише загострюють ризики.

Особливу небезпеку для молодого покоління становить поширення фанатичних і радикальних ідей у віртуальному середовищі. Соціальні мережі та онлайн-форуми стають платформами для пропаганди екстремістських наративів, організації несанкціонованих зібрань, закликів до насильства чи формування «своїх» і «чужих». Вразливість молоді, її потреба в справедливості та новизні, поєднана з фінансовою незахищеністю, створює сприятливий ґрунт для залучення до деструктивних рухів, протестних акцій чи флешмобів, які часто використовуються як інструменти маніпуляції.

Аналіз соціокультурної специфіки Тернопільщини показує, що хоча релігійна ситуація тут відносно спокійна, проте існує потреба у системному моніторингу рівня міжконфесійних відносин і виявленні потенційних ризиків поширення фанатизму. Саме тому **метою нашого дослідження** стало вивчення релігійного середовища регіону, зокрема ставлення його жителів до проблеми релігійного фанатизму. Підсумковим результатом роботи стало формування пропозицій щодо комплексу соціально орієнтованих заходів, спрямованих на профілактику релігійної нетерпимості та підтримку атмосфери толерантності в Тернопільській області.

Завдання дослідження.

1. Оцінити стан та визначити характер релігійності населення м. Тернополя та Тернопільської області.

2. Виявити суб'єктивну ідентифікацію населення релігійно-конфесійного та світського характеру.

2. Вивчити динаміку змін міжконфесійних відносин.

3. Виявити ставлення респондентів до феномену релігійного фанатизму.

5. Отримати рекомендації респондентів щодо заходів профілактики релігійного фанатизму в даний час.

Основним методом збору первинних емпіричних даних стало інтернет-анкетування населення м. Тернополя та Тернопільської області (85 осіб). Координація та обробка отриманих даних здійснювалася під керівництвом фахівців навчально-наукового центру соціально-психологічної підтримки та резильєнтності ЗУНУ.

3.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження та напрями профілактики релігійного фанатизму

У межах дослідження для збору інформації було використано метод анкетного опитування. Його структура була спрямована на виявлення як кількісних, так і якісних характеристик об'єкта та предмета дослідження. Опитувальник складався з двадцяти п'яти запитань, серед яких кілька стосувалися базових соціально-демографічних даних респондента: місця проживання, релігійної належності, віку, статі та рівня освіти. Окремий блок питань був спрямований на вивчення рівня релігійності та релігійних переконань, ставлення до релігії, ролі духовних традицій у житті, а також визначення особистого місця релігії у світоглядній системі людини (див. Додаток А).

Отримані дані засвідчили наступне. На запитання «Чи вважаєте Ви себе віруючою людиною? Чи має релігія для Вас особливе значення?» відповіді розподілилися неоднозначно. Так, 13% чоловіків і 21% жінок заявили, що релігія не відіграє визначальної ролі у їхньому житті, проте у складних ситуаціях вони звертаються до Бога. Переважна більшість тих, хто обрав цей варіант, мали незакінчену вищу або вищу освіту (17%). Водночас 17% опитаних ідентифікували себе як глибоко віруючих. Майже третина респондентів (26%) визнали себе віруючими, але наголосили, що не демонструють це зовні; серед

них 20% становили жінки. Атеїстами відкрито назвали себе лише 5% учасників дослідження. Окремі респонденти формували власні, нестандартні відповіді: «Вірю у силу духу та волі людини», «Я віруюча, але не релігійна», «Існує вища сила, але релігійних практик не дотримуюся», «Моя віра – це наука, музика, дружба», «Бога немає, це бізнес», «Без Бога мене не було б». Характерно, що більшість подібних індивідуальних формулювань надали молоді люди віком від 17 до 30 років.

Ступінь релігійності виявляється не лише в самоідентифікації, а й у практичній релігійній активності. Запитання про дотримання традицій та відвідування храмів показали різноманітність позицій. 35,5% респондентів зазначили, що дотримуються традицій радше формально, ще третина заявила, що релігійні обряди для них не є важливими, а приблизно чверть підкреслили щирість та переконаність у своїй практиці. Невеликий відсоток (1,5%) обрав індивідуальні варіанти відповідей: «Дотримуюся власних, особистих традицій», «Звертаюся до духовних практик залежно від ситуації», «Виконую тільки ті традиції, що не суперечать моїй внутрішній гармонії».

Дослідження показало також мотиваційні причини відвідування храму. Для третини респондентів це насамперед спосіб подолання душевних страждань і пошуку полегшення. Ще 20,5% сприймають храм як простір безпосереднього спілкування з Богом, 12,8% – як місце для молитви, майже 10% – як джерело естетичного задоволення, а 4,5% цінують храм як простір єдності з одновірцями. Серед індивідуальних відповідей траплялися такі: «Знаходжу гармонію і душевний спокій», «Це культурна традиція – Великдень, Різдво», «Для мене храм – лише архітектурна пам'ятка».

Варто зазначити, що п'ята частина опитаних (20,7%) взагалі не відвідують храм. Лише 8,9% роблять це регулярно, кілька разів на тиждень. Найбільш поширеною відповіддю було «іноді» – 27,2%, тоді як 23,8% відвідують храм лише з нагоди особистих подій, а 14,5% – у дні великих релігійних свят.

Респондентів також запитували про значення віри у кризових життєвих ситуаціях. 23,1% вважають, що молитви та відвідування храму допомагають людині у складні періоди, натомість значна частина надала перевагу індивідуальним формам: «Віра у власні сили», «Самоконтроль і витримка», «Надія на Божий промисел».

Особливу увагу було приділено питанню релігійної толерантності. Результати продемонстрували доволі високий рівень терпимості у суспільстві. Майже половина опитаних (43,6%) заявили, що позитивно ставляться до людей іншого віросповідання, ще 39,4% зазначили, що це питання для них байдуже, адже вони оцінюють людей за особистими якостями. Лише невеликий відсоток висловив негативне або вороже ставлення. Водночас виявлено певні гендерні відмінності: жінки виявили вищий рівень толерантності, ніж чоловіки.

Таким чином, результати опитування дозволяють не лише оцінити релігійну активність населення, але й простежити особливості конфесійної належності, взаємозв'язок віри з віком, освітою та соціальним статусом, а також виявити рівень міжрелігійної толерантності у регіоні (таблиця 6).

Таблиця 6.

Як Ви ставитеся до представників іншого віросповідання?

Як ви ставитеся до представників іншого віросповідання?	Усього %	Чоловіків %	Жінок %
добре, серед моїх друзів знайомих є такі люди	43,6	14,2	29,4
я терпимо ставлюся до представників іншої віри, але волю не спілкуватися з ними	10,2	6,0	4,2
мені це абсолютно байдуже, суджу про людей за іншими критеріями	39,4	13,3	26,1
я негативно ставлюся до представників іншої віри, але ніяк цього не виявляю зовні	3,4	2,3	1,1
я відчуваю відкриту ворожнечу до представників іншого віросповідання	1,6	1,1	0,5

Інше питання, що характеризує рівень релігійної толерантності опитуваного населення м. Тернополя та Тернопільської області стосувалося не просто спілкування з представниками іншого віросповідання, а виявляло їхнє ставлення до можливості одруження. Показники відповідей респондентів на це питання відрізняються за показниками рівня релігійної толерантності відповідей на попереднє питання, проте, і в даному випадку можна говорити про досить високий рівень релігійної толерантності респондентів. На запитання: «Як Ви ставитеся до можливості одруження з представником іншого віросповідання?» 28,7% респондентів відповіли, що ставляться до цієї можливості «добре, тому що віросповідання партнера не має жодного значення».

Виявляють позитивне ставлення, але з певним застереженням - 41,2%, вони обирають варіант відповіді: «добре, але віддав би перевагу шлюбу з одновірцем», а 14,5% ставляться до такої можливості негативно, проте допускають її. Кожен десятий налаштований вкрай негативно і не бере шлюб з іновірцем – «погано, категорично проти цього». Слід наголосити, що і при відповіді на це питання більший рівень релігійної толерантності показали жінки, молода вікова категорія та люди з вищою та незакінченою вищою освітою. Важливо звернути увагу на відповіді респондентів, які виявляють високу толерантність не лише у питаннях, пов'язаних з релігійними переконаннями, а відрізняються стійкою життєвою позицією: «Якщо люди кохають одне одного, жодних проблем не буде»; "25 років живу з людиною іншого віросповідання, з повагою до віри один одного"; «Якщо це кохання, то дружина природно приймає віру чоловіка»; Бог єдиний.

Як впливає з аналізу відповідей респондентів на два вищевикладені питання, можна відзначити досить високу релігійну толерантність жителів Тернопільської області, на яку впливали міжнаціональний і міжконфесійний склад населення, традиції спільного співіснування, що історично склалися, що дозволяє підтримувати в цілому миролюбні настрої жителів нашого регіону (див. Таб. 7).

Таблиця 7

Як Ви ставитеся до шлюбу з представником іншого віросповідання?

Як Ви ставитеся до шлюбу з представником іншого віросповідання?	Усього %	Чоловіків %	Жінок %
добре, але віддав би перевагу шлюбу з одновірцем	41,2	14,6	26,6
добре, тому що віросповідання партнера не має для мене жодного значення	28,7	12,3	16,4
погано, але припускаю таку можливість	14,5	9,2	5,3
погано, категорично проти цього	11,5	6,3	5,2
інший варіант	4,1	1,1	3

У процесі дослідження релігійності важливим виявилось питання: «Чи готові Ви задля релігійних переконань порушити загальноприйняті норми?». Формулювання було навмисно дещо розмитим, що, очевидно, пояснює відмову 6,7% опитаних відповідати. Це дало змогу виявити різні підходи до розуміння самого поняття «загальноприйняті норми» та простежити реакції респондентів. Отримані результати розподілилися так: близько третини опитаних відповіли

категоричним «Ні, ніколи»; майже стільки ж (34,1%) визнали, що загалом не готові, але в окремих ситуаціях така ймовірність існує; 10% респондентів підтвердили готовність діяти всупереч нормам, тоді як 17,8% погодилися на це лише у крайніх випадках. Ці дані дають підстави припускати, що у масовій свідомості існує певна тенденція до толерування можливості порушення встановлених правил, що може бути пов'язано із загальним станом правової культури та рівнем довіри до державних інституцій. Коли закони ухвалюються, але не завжди виконуються на всіх рівнях влади, це підриває авторитет норм та провокує кризові явища, у тому числі й у сфері міжконфесійних відносин.

Особливий інтерес становить оцінка респондентами дотримання закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [30]. За результатами опитування, 62% вважають, що цей закон у державі дотримується; 11,6% дотримання заперечують; 25,5% вагалися з відповіддю. Менше 1% відзначили, що виконання є лише формальним або неповним, а окремі респонденти вказували на недостатнє інформування населення про зміст закону. Така структура відповідей свідчить про суперечливе ставлення суспільства до ефективності державної політики у сфері релігійних прав.

Щодо досвіду спілкування з релігійними фанатиками думки розділилися майже порівну: 46,1% зазначили, що їм доводилося зустрічатися з такими людьми, тоді як 45,6% дали негативну відповідь; 7,7% не змогли визначитися. Окремі респонденти уточнювали власне бачення цього явища, розрізняючи фанатизм і глибоку релігійність.

Подальший аналіз відповідей дозволяє стверджувати, що релігійний фанатизм у суспільній свідомості переважно сприймається як негативне соціальне явище (46%). Лише 3% вважають його безумовно позитивним, а 26,3% визнають, що в окремих обставинах він може мати захисну функцію. Близько 23% залишилися без чіткої позиції. Водночас у частини респондентів зустрічаються радикальні оцінки фанатизму як «психічного відхилення», «стану, що призводить до страждань інших» або «нездорової крайності віри».

Важливим аспектом стало й питання про зв'язок релігійного фанатизму з екстремізмом та тероризмом. Майже 40% опитаних переконані, що ці явища тісно пов'язані, тоді як третина відкидає такий зв'язок. Чверті було складно відповісти, що свідчить про неоднозначність у суспільному розумінні проблеми.

Окремий інтерес викликав аспект маніпуляції свідомістю. На запитання «Чи потрібно ввести до Кримінального кодексу статтю про відповідальність за маніпуляцію свідомістю людини?» 70% опитаних відповіли ствердно. Лише 12,4% висловилися проти, а 16% утрималися від визначеної відповіді. Такий результат засвідчує високий рівень занепокоєння суспільства впливом деструктивних релігійних рухів і сект.

Загалом можна констатувати, що феномен релігійного фанатизму сприймається населенням як багатогранне, але здебільшого небезпечне явище. Його поява та активізація найчастіше пов'язуються з кризовими станами суспільства, загостренням міжнаціональних чи соціально-економічних проблем. Це підтверджує важливість глибшого дослідження релігійного фанатизму як соціально-психологічного феномена та необхідність формування адекватної державної політики у сфері міжконфесійних відносин (табл. 8).

Таблиця 8.

Негативні фактори, що спричиняють активізацію релігійних фанатиків

Негативні фактори, які спричиняють активізацію релігійних фанатиків	Усього %	чоловіків %	жінок %
загострення міжнаціональних відносин в окремому регіоні	47,8	20,7	27,1
загострення соціальної напруженості, породжене кризою у різних сферах людських відносин (економіці, політиці, духовності, ідеології, моральності)	47,7	19,8	27,9
невирішеність проблем зайнятості	32,9	21,3	11,6
криміналізація різних сфер суспільного життя	29,3	19,2	10,1
економічна та політична перевага одних релігійних організацій на шкоду іншим	28	18,1	9,9
незаконний обіг зброї та інших засобів скоєння злочинів; розростання масштабів та суспільної небезпеки організованої злочинності та наркобізнесу	27,6	13,6	14
диференціація населення за матеріальною ознакою	26,3	13,2	13,1
загострення політичної боротьби	25,5	15,4	10,1
активізація діяльності зарубіжних деструктивних організацій	23,1	11,1	12

За результатами опитування респонденти вказали основні фактори, що можуть стимулювати активізацію релігійного фанатизму. Найчастіше називалися такі причини: «загострення міжнаціональних відносин» – 47,8% та «загострення соціальної напруженості, викликане кризовими явищами у різних сферах суспільного життя» – 47,7%. Проблеми зайнятості та безробіття, на думку 32,9% опитаних, також можуть сприяти прояву релігійного фанатизму.

Приблизно третина респондентів відзначила, що факторами ризику можуть бути «криміналізація суспільних процесів» – 29,3% та «незаконний обіг зброї та інших засобів для вчинення злочинів, а також розширення діяльності організованої злочинності й наркобізнесу» – 27,6%.

Крім того, 28% вважають, що «економічна та політична перевага одних релігійних організацій над іншими» може провокувати фанатичні прояви, при цьому чоловіків серед цих респондентів майже вдвічі більше, ніж жінок. «Диференціація населення за матеріальним становищем» та «загострення політичної боротьби» були виділені як фактори ризику 26,3% та 25,5% опитаних відповідно. Менше значення, на думку 23,1%, має вплив діяльності закордонних деструктивних організацій.

Серед індивідуальних думок респондентів звучали й інші причини: «Фанатики – люди з порушеннями психіки, будь-яка ситуація може спровокувати фанатизм»; «Криза духовного розвитку та недоліки виховання толерантності у дітей»; «Кризові явища в інституті сім'ї»; «Глибока релігійна віра».

Дослідження підтвердило, що профілактика соціально небезпечних явищ є значно ефективнішою, ніж постфактум вирішення проблем. Релігійний фанатизм – це явище, що несе потенційну загрозу соціальній стабільності, тому важливо визначити ефективні заходи щодо його попередження. Респонденти висловилися про можливі заходи наступним чином: 57,7% – «посилення законодавчих вимог до зареєстрованих релігійних організацій»; 50,2% – «проведення лекцій та роз'яснювальних бесід у навчальних закладах»; 43,1% – «соціальна реклама у медіа та соціальних мережах»; 42,1% – «введення предмета “Релігієзнавство” до обов'язкової шкільної програми»; 9,4% – «пильність і особиста участь громадян у профілактиці фанатизму»; 34,2% – «спеціальні програми правоохоронних органів»; 24,2% – «розповсюдження інформаційних буклетів у публічних місцях».

Деякі респонденти вказали на індивідуальні шляхи вирішення проблеми: «підвищення культурного та освітнього рівня», «пропагування здорового способу життя», «заборона реклами алкоголю та тютюну», «покращення якості життя». Деякі висловлювання мали песимістичний характер: «нічого не допоможе».

Щодо визначення суб'єктів, які мають реалізовувати соціальну політику з питань релігії та профілактики фанатизму, думки респондентів розподілилися так: держава – 31,8%; Комітет у справах національностей та релігій – 23,6%; релігійні організації – 18,8%; громадські об'єднання та організації – 11,2%; правоохоронні органи – 8,1%; політичні партії – 2,8%.

Інші пропозиції включали: створення спеціального інституту для роботи правознавців та релігієзнавців, залучення сім'ї як суб'єкта впливу, або формування Ради зареєстрованих релігійних деномінацій (останнє запропоновано представниками протестантських громад регіону).

На завершальне питання «Як Ви оцінюєте релігійну ситуацію в регіоні?» більшість опитаних охарактеризували її як «нормальну» – 65,1%, «благополучну» – 18%, «кризову» – 8,7%. Варіанти «дуже благополучна» та «катастрофічна» обрали 2,6% та 2% респондентів відповідно. Серед інших індивідуальних відповідей звучали: «ситуація терпима», «багато невіруючих», «люди лише називають себе віруючими», «вірують не в те, у що слід».

Висновок до розділу 3.

Аналіз результатів проведеного дослідження свідчить, що сучасний стан релігійної сфери характеризується значною «розмитістю» меж між віруючими та невіруючими. Дотримання релігійних традицій та відвідування культових установ найчастіше має формальний характер і не завжди відображає глибоку внутрішню віру. Водночас, у критичних життєвих ситуаціях допомога одновірців та відвідування храмів набуває особливого значення, а віра в Бога сприймається мешканцями як ресурс, здатний підтримати в складних обставинах.

У відсотковому співвідношенні погляди респондентів на релігійність розподіляються досить рівномірно, що свідчить про відсутність високого рівня релігійної активності серед населення м. Тернополя та Тернопільської області. Загалом результати дослідження вказують на стабільну релігійну ситуацію в регіоні та високий рівень релігійної толерантності серед респондентів. Водночас частина опитаних не виключає можливості порушення загальноприйнятих норм у разі конфлікту з їхніми релігійними переконаннями.

Дослідження також засвідчило, що деякі мешканці висловлюють сумніви

щодо ефективності дотримання Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Поява нетрадиційних релігійних організацій, на думку більшості респондентів, пов'язана з діяльністю зарубіжних структур, а також з особистим досвідом спілкування з релігійними фанатиками. При цьому, хоча релігійний фанатизм визначається як негативне явище, частина опитаних визнає, що в окремих обставинах він може проявлятися у позитивних рисах, наприклад, дисципліні чи відданості ідеалам.

Не всі респонденти безпосередньо асоціюють релігійний фанатизм з екстремізмом та тероризмом, проте більшість зазначає наявність певного взаємозв'язку між цими явищами. При обговоренні можливості внесення до кримінального законодавства статті про відповідальність за маніпуляції психологічною свідомістю людини респонденти демонструють розумну логіку: вони наголошують, що такий захід потребує ретельної підготовки та точних формулювань, оскільки невірне визначення термінів може мати серйозні негативні наслідки.

Проведене дослідження також виявило основні чинники, що сприяють активізації діяльності релігійних фанатиків. Серед них називаються: загострення міжнаціональних відносин у регіоні, посилення соціальної напруженості через кризу в економічній, політичній, духовній та моральній сферах, а також невирішеність проблем зайнятості населення. Виходячи з думки жителів Тернопільської області щодо профілактики релігійного фанатизму, респонденти вважають найефективнішими заходами: внесення змін до законодавства, посилення вимог до реєстрації релігійних організацій та системну роз'яснювальну роботу в навчальних закладах.

Отже, емпіричне дослідження показало, що феномен релігійності та релігійного фанатизму тісно пов'язаний із внутрішнім світом людини, але водночас має високу соціальну значущість. Це підкреслює необхідність делікатного і відповідального підходу з боку політиків, соціологів та громадських організацій у роботі з релігійною сферою.

ВИСНОВОК

Аналіз сучасного стану міжконфесійних взаємин вказує на наявність певної напруженості, що часом посилюється порушенням етнокультурної та етнорелігійної цілісності, спричиненим як глобалізаційними процесами та інтенсивними міграційними потоками, так і активністю екстремістських угруповань та внутрішніми конфліктами у релігійних громадах. Це дає змогу зробити висновок про необхідність створення законодавчо закріпленої, організаційно структурованої та економічно підтриманої системи соціальних заходів, здатних регулювати та запобігати небажаним тенденціям у сфері міжконфесійних відносин.

В рамках кваліфікаційного дослідження було проведено теоретико-методологічне узагальнення наукових джерел, статистичних матеріалів, а також емпіричне вивчення ситуації, що дозволило розробити комплекс соціальних заходів для профілактики релігійного фанатизму.

1. Міждисциплінарний підхід до вивчення релігійного фанатизму дозволив визначити його як соціокультурне явище та окреслити специфіку соціальної поведінки і мотивацій осіб, які схильні до радикалізації.

2. Аналіз зарубіжних і вітчизняних наукових розробок свідчить, що природа релігійного фанатизму не зазнала суттєвих змін навіть в умовах науково-технічного прогресу. Даний феномен може ґрунтуватися не лише на неосвіченості та сліпій вірі, що формуються через страх і забобони, але й на високому рівні інтелекту, поєднаному з нетерпимістю до інакодумства в умовах сприятливих соціально-політичних обставин. Релігійний фанатизм, сформований на релігійному ґрунті, здатний трансформуватися і впливати на різні соціальні рівні, постійно відтворюючись під впливом соціокультурних факторів.

3. Систематизація наукових концепцій уможливила акцентування уваги на важливості вивчення релігійності як механізму функціонування релігійного фанатизму. Аналіз факторів формування релігійності підкреслює міждисциплінарний характер явища, який охоплює соціальні, політичні, психологічні та культурні аспекти. Основними критеріями оцінки релігійності є

її інтенсивність, ступінь прояву та тип, що дозволяє простежити взаємозв'язок між рівнем релігійності та проявами фанатизму.

4. Аналіз соціально-психологічної спрямованості релігійного фанатизму підтверджує його дестабілізуючий вплив на соціокультурне середовище. Попри наявність різних трактувань, переважає думка про його руйнівну природу для особистості та суспільства. Водночас за певних соціально-політичних умов фанатизм може виконувати захисну функцію для збереження етнорелігійної ідентичності.

5. Емпіричне дослідження, що включало анкетування мешканців м. Тернополя та Тернопільської області продемонструвало, що міжконфесійні взаємини в регіоні відносно стабільні, але залишаються динамічними та латентними, що потребує пильної уваги з боку політиків, психологів, соціологів та громадських організацій.

6. Порівняльний аналіз релігійності на світовому, державному та регіональному рівнях показав, що відсутність системного контролю та уваги до міжконфесійних процесів може призвести до потенційної дестабілізації релігійної ситуації.

7. На основі емпіричних даних і науково-теоретичного узагальнення було запропоновано оптимізацію механізмів реалізації програми, що дасть змогу створити комплекс соціально-психологічних заходів для попередження релігійного фанатизму та екстремізму в Тернопільській області.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічне релігієзнавство. Підручник. За наук. ред. проф. А. Колодного. К.: Світ Знань, 2000. 862с.
2. Арістова А. Сучасний дискурс дослідження релігійних конфліктів. *Українське релігієзнавство* : бюлетень / Укр. асоц. релігієзнавців, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди від-ня релігієзнавства Нац. акад. наук України. Київ, 2013. № 68. С. 188–199.
3. Бабій М. Нові релігійні течії і культури в сучасній Україні (за матеріалами соціологічних досліджень) / М. Бабій, О. Карагодіна, А. Колодний, П. Косуха, Л. Филипович. *Українське релігієзнавство*: бюлетень / Укр. асоц. релігієзнавців, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди від-ня релігієзнавства Нац. акад. наук України. Київ, 1996. № 1. С. 17–23.
4. Биченко А., Дудар Н. Релігійність українського суспільства: рівень, характер, особливості. *Нац. безпека і оборона*. 2002. №10. С. 14-21.
5. Богачевська І. Сучасна релігійна свідомість православних українців: між міфом та ритуалом. *Релігія та соціум*. 2011. № 1. С. 5–10.
6. Бокоч В. М. Релігія в гібридній війні на сході України. *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"*. Політологія. Соціологія. Право. Київ, 2017. № 1/2. С. 27–31.
7. Борозенець Т. А. Світоглядний вимір релігійної конфліктності. *Наукові записки* : [зб. наук. пр.] / Нац. акад. України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; [редкол.: Ю. А. Левенець (голова) та ін.]. Київ, 2008. Вип. 42. С. 114–123.
8. Бортнікова О. Г. Методологічний конструкт дослідження функціонування релігії в соціумі. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2014. № 4. С. 88–99.
9. Бортнікова О. Релігійні та політичні організації як суб'єкти етнонаціонального процесу в Україні. *Українське релігієзнавство* : бюлетень / Укр. асоц. релігієзнавців, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди від-ня релігієзнавства Нац. акад. наук України. Київ, 2016. № 79. С. 49–53.
10. Буга Є. Релігія як чинник соціальної рівноваги і стабільності (за працями Е. Дюркгейма). *Релігія та соціум*. 2010. № 2. С. 222–224
11. Бурлак С. М. Релігійний фанатизм: релігієзнавчо-психологічна сутність та форми прояву / дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Київ. 2005.
12. Бучовський В. Конфлікти, комунікація та діалоги у міжконфесійному вимірі сучасної України. *Релігія та соціум*. 2011. № 1. С. 181–189.
13. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з англ. Олександр Погорілий. К.: Наш Формат, 2018. 216 с.
14. Головач Н. М. Релігійна соціалізація особистості у сучасному культурному просторі. *Міжнародний вісник. Культурологія. Філологія. Музикознавство* : [зб. наук. пр.] / Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв, Одес. нац. муз. акад. ім. А. В. Нежданової. Київ, 2016. Вип. 1. С. 21–25.
15. Горкуша О. Світоглядна функція релігії та церковна ідентичність: виклики в сучасних координатах української дійсності. *Українське релігієзнавство*: бюлетень / Укр. асоц. релігієзнавців, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди від-ня релігієзнавства Нац. акад. наук України. Київ, 2016. № 80. С.

16. Горохолінська І. Ціннісні виклики сучасності: роздуми про морально належне та релігійну віру. *Українське релігієзнавство: бюлетень / Укр. асоц. релігієзнавців, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди від-ня релігієзнавства Нац. акад. наук України*. Київ, 2016. № 80. С. 52–58.

17. Гринько В.В. Велике Біле братство як нерелігійний феномен /В.В.Гринько. Українська асоціація релігієзнавців. К., 1998. 87 с.

18. Гуменюк У. І. Особливості ірраціональних вірувань акмеперіоду людини в залежності від домінуючої психологічної функції та загальної установки свідомості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Гуменюк У. І. ; Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2011. 20 с.

19. Державна служба статистики України. Демографічний щорічник України 2023. Київ: Держстат, 2024.

20. Докаш В. Психологія релігії. Чернівці: Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету, 2012. 233 с.

21. Докаш В. Релігія як комунікативний елемент в стратифікаційній системі суспільства. *Українське релігієзнавство: бюлетень / Укр. асоц. релігієзнавців, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди від-ня релігієзнавства Нац. акад. наук України*. Київ, 2017. № 83. С. 29–35.

22. Трансформація релігійної свідомості у сучасному інформаційному суспільстві. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 3. С. 64–69.

23. Дудар Н., Филипович Л. Новітні релігійні течії: український контекст. К.: Наукова думка, 2000.

24. Дюркгейм Е. Первісні форми релігійного життя: тотемна система в Австралії. Киев: Юниверс. 2002. 424с.

25. Заремба Є. М. Міжправославний конфлікт в Україні: витоки, перебіг, перспективи подолання : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Заремба Є. М. ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2018. 16 с.

26. Історія релігій : навч. посіб. / В. Лубський, В. Козленко, М. Лубська, Г. Севрюков ; М-во освіти і науки України ; під ред. В. Лубського [та ін.]. Київ : Тандем, 2002. 640 с.

27. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник /під ред Колодний А.М. К.:Т-во “Знання”, 1999.-735с.

28. Карп'юк Ю. Я. Релігійна віра як важливий чинник розвитку і утвердження гуманістичних духовно-моральних цінностей. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія психологічна : [зб. наук. пр.] / Львів. держ. ун-т внутр. справ ; [редкол.: М. Й. Варій та ін.]. Львів, 2011. Вип. 2. С. 28–39.

29. Клімук І. Міжконфесійні конфлікти та формування релігійної ідентичності: взаємозалежність та взаємовпливи. *Українське релігієзнавство : бюлетень / Укр. асоц. релігієзнавців, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди від-ня релігієзнавства Нац. акад. наук України*. Київ, 2013. № 68. С. 199–208.

30. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>

31. Концен П. Фанатизм. Психоанализ этого ужасного явления. Харьков: Гуманитарный Центр, 2011. 388 с.

32. Кулагіна-Стадніченко Г. Релігійна духовність в її проблемно

концептуальному вимірі. *Українське релігієзнавство: бюлетень* / Укр. асоц. релігієзнавців, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди від-ня релігієзнавства Нац. акад. наук України. Київ, 2014. № 71/72. С. 54–64.

33. Куліш Н. Міжконфесійні вияви соціальної діяльності релігійних спільнот в Україні. *Релігія та соціум*. 2016. № 1/2. С. 64–69.

34. Лавринович О. Ісламофобія: генезис поняття та пошук дефініції. *Релігія та соціум*. 2017. № 3/4.

35. Лубський В.І. Історія релігій: навчальний посібник. /В.І.Лубський, В.М.Козленко та інші. К.: Тандем, 2002. 640с.

36. Міма І. В. Релігійні норми в системі джерел права. *Часопис Київського університету права*. 2007. № 3. С. 29–34.

37. Муляр В. І. Микола Бердяєв: екзистенційні мотиви обґрунтування людської сутності. *Тези Всеукраїнської науково-практичної on-line конференції аспірантів, молодих учених та студентів, присвяченої Дню науки*, 14.05.2014. Житомир: Житомирський державний технологічний університет, 2014 с. 436-437.

38. Надвичина Т. Л. Релігійна толерантність як соціально-психологічний феномен. Наукові проекти соціально-гуманітарного факультету ЗУНУ. 2021.С. 193-195.

39. Нетрадиційні релігійні та містичні культури України. Навчальний посібник /В.М.Петрик, С.В.Сьомін та ін. Під ред. Остроухова В.В. К.: Росава, 2003. 336с.

40. Никитченко О. Е. Релігійні конфлікти та діяльність новітніх релігій у сучасній Україні: соціологічний вимір. *Релігійна свобода*. 2007. № 12. С. 130–133.

41. Олексенко А. Культ і секта: толерантність та неупередженість у процесі визначення концептів. *Історія. Філософія. Релігієзнавство*. 2010. № 3/4. С. 86–90.

42. Павленко В. Інтеріоризовані та екстеріоризовані форми і атрибути релігійної віри. *Релігія та соціум*. 2017. № 3/4. С. 114–123.

43. Петрик В. М. Ісламістський релігійний екстремізм і вагабізм. *Труди Київської Духовної Академії*. Київ, 2015. № 15. С. 451–464.

44. Пивоварова Н. Релігійність українців: тенденції десятиліття. *Українське релігієзнавство: бюлетень* / Укр. асоц. релігієзнавців, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди від-ня релігієзнавства Нац. акад. наук України. Київ, 2014. № 71/72. С. 77–84.

45. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги.: Т1. У полоні Платонових чарів. К.: Основи, 1994. 444с.

46. Предко О.І. В.Джеймс. Природа і сутність релігії. *Людина і світ*. К.: 2004. №4. С.49-55

47. Разумков Центр. URL: <https://razumkov.org.ua/>

48. Релігієзнавчий словник. Під ред. Колодного Є.М. Київ: Четверта хвиля, 1996. 389с.

49. Релігійна культура особистості: наук.-допом. бібліогр. покажч. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Бібліотека; уклад. Л. Дейнека. Луцьк, 2022. 171 с.

50. Релігійна свідомість і релігійні практики населення сучасної України як предмет соціально-філософського аналізу / Козловський Олег Ростиславович.

Київ: [б.в.]. 2007. 187 с.

51. Савченко А. А. Релігійні вірування: міфи та реальність. Культура України: наук. зб. / Харків. держ. акад. культури. Харків, 2012. Вип. 39. С. 98–105.

52. Сідоркіна О. М. Місце релігійної свідомості у суспільній ідентичності сучасного суспільства. Космічне мислення в сучасному світі : матеріали Міжнар. наук.-громад. конф. (м. Київ, 6–7 груд. 2013 р.). Хмельницький, 2013.

53. Сорочук А. Релігійна ідентичність особи в умовах сучасної культури. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. Серія: Філософські науки. Луцьк, 2013. № 11. С. 187–192.

54. Фрейд З. Вступ до психоаналізу. К.: Основи, 1998. 709с.

55. Фурман А. А. Досвідна організація смислотворення у науково-психологічному витлумаченні. *Науковий огляд*. 2017. Том 4, № 36.

56. Фурман А. В., Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції Львів: Новий Світ-2000, 2006. 360 с.

57. Християнство: контекст світової історії та культури: Матеріали до 3-ї наук. конф. з циклу “Християнство: історія і сучасність”: Зб. наук. праць / НАН України, Від-ня релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г.С. Сковороди; Ред.: А.М. Колодний, П. Яроцький. К., 2000. – 236 с.

58. Шарипова Э.М. Формы религиозного фанатизма в научном дискурсе. *Фундаментальные исследования*. 2015. № 2-24. С. 5529-5533.

59. Шваб Л. Людина і релігія в модерному світі. *Волинський благовісник*. 2018. № 6. С. 245–256.

60. Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. К.: Наукова думка, 2004. 560с.

61. Юнг К.Г. Aion / Пер. с англ. К.: Ваклер, 1997. 336с.

62. Allport G. Individual and His Religion: Psychological interpretation. Oxford, England: Macmillan, 1950. P. 9

63. Burke E. Letter to a Noble Lord. The Works ... L., 1808. Vol. 8. P. 55.

64. Compètes de Bossuet, publiées d'après les imprimés et les manuscrits originaux, edition par F. Lachat, Paris, Librairie de Louis Vivès, Editor. VX, 1863.

65. Gallup International/WIN *Global Barometer on Hope and Despair*. URL: <https://www.gallup-international.com/survey-results-and-news/survey-result/less-hope-and-happiness-in-the-world-2021>

66. Freud S. *Three Essays on the Theory of Sexuality*. New York: Basic Books, 1962. 130 p. ISBN 978-0465097081.

67. Glock C. On the Study of Religious Commitment. *Religious Education, Research Supplement*, 1962. № 42. P. 56-87.

68. Gustave Le Bon. Nature. 1941-05-01. Vol. 147, P. 573–573.

69. Henneman G. Zur Phänomenologie des Ulaubens. *Zeitschrift für Religions und Geistesgeschichte*, 1971, Heft 1/2, S. 18-19.

70. Kernberg O. F. Psychoanalytische Beiträge zur Verhinderung gesellschaftlich funktionierender Gewalt. *Psyche*. 2001. Vol. 55. S. 1086-1109.

Шановний респондент!

Просимо Вас взяти участь у соціологічному дослідженні, пов'язаному з можливістю профілактики релігійного фанатизму у Західному регіоні. Результати дослідження будуть використані лише у науково-практичних цілях. Анкета анонімна.

1. Чи вважаєте себе віруючою людиною? Чи вважаєте Ви, що релігія відіграє у Вашому житті важливу роль?

1. Так, я глибоко віруюча людина
2. Ні, я атеїст і не вірю в Бога
3. Релігія не відіграє особливої ролі в моєму житті, але за певних обставин я звертаюся до Бога.

4. Я віруюча людина, але намагаюся не показувати цього зовні.

5. Інший варіант

2. Чи дотримуєтесь Ви релігійних традицій?

1. Так, роблю це щиро і за переконаннями.
2. Ні, для мене це не має значення.
3. Так, дотримуюсь, але скоріше формально, бо це в дусі нашого часу.
4. Інший варіант

3. Як часто ви відвідуєте храм?

1. Кілька разів на тиждень
2. Іноді час від часу
3. У дні релігійних свят, кілька разів на рік
4. З нагоди особистих подій (хрещення, похорон рідних, вінчання)
5. Не відвідую
6. Інший варіант

4. Що ви знаходите у відвідинах храму?

1. Спільнота єдиновірців
2. Естетичне задоволення
3. Спілкування з богом
4. Полегшення скорботи, страждань, звільнення від гріхів
5. Можливість помолитися
6. Інший варіант

5. Як Ви вважаєте, що може зіграти позитивну роль життя людини в критичний йому момент (особиста драма, втрата роботи, невдачі у кар'єрі тощо.)?

1. Допомога рідних та близьких, друзів
2. Відвідування храму, молитви
3. Допомога єдиновірців
4. Вступ до нетрадиційної релігійної організації
5. Інший варіант

6. Чи вважаєте Ви, що віра в Бога, відвідування храму допомагають у духовно-моральному розвитку людини?

1. Так, суттєво допомагають
2. Ні, не впливають
3. Допомагають у певний момент
4. Інший варіант

6. Як Ви ставитесь до представників іншого віросповідання?

1. Добре, серед моїх друзів та знайомих є такі люди
2. Я терпимо ставлюся до представників іншої віри, але волію не спілкуватися з ними
3. Мені це абсолютно байдуже, суджу про людей за іншими критеріями
4. Я негативно ставлюся до представників іншої віри, але ніяк цього не виявляю зовні
5. Я відчуваю відкриту ворожнечу до представників іншого віросповідання
6. Інший варіант

7. Як Ви ставитесь до шлюбу з представником іншого віросповідання?

1. Добре, але віддав би перевагу шлюбу з одновірцем
2. Добре, тому що віросповідання партнера не має для мене жодного значення
3. Погано, але припускаю таку можливість
4. Погано, категорично заперечую проти цього
5. Інший варіант

8. Чи спроможні Ви заради релігійних переконань порушити загальноприйняті норми?

1. Ні, ніколи
2. Ні, але у певних ситуаціях припускаю таку можливість
3. Так, можу

4. Так, але тільки в крайньому випадку

7. Інший варіант

9. Чи вважаєте Ви, що в нашій країні дотримується закону про свободу віросповідання?

1. Так

2. Ні

3. Важко відповісти

4. Інший варіант

10. Чи вважаєте Ви, що на сьогоднішній день Україну можна назвати світською державою?

1. Так

2. Ні

3. Важко відповісти

4. Інший варіант

11. Чи вважаєте Ви, що поява нетрадиційних релігійних організацій в Росії пов'язані з діяльністю зарубіжних релігійних організацій?

1. Так

2. Ні

3. Важко відповісти

4. Інший варіант

12. Чи доводилося Вам хоч раз у житті спілкуватися з релігійними фанатиками?

1. Так

2. Ні

3. Важко відповісти

4. Інший варіант

13. Чи вважаєте Ви, що релігійний фанатизм...

1. соціальний феномен негативного характеру

2. соціальний феномен позитивного характеру

3. може мати позитивні якості за певних обставин

4. Важко відповісти

5. Інший варіант

14. Чи вважаєте Ви, що поняття «тероризм» та «релігійний фанатизм» нерозривно пов'язані між собою?

1. Так

2. Ні

3. Важко відповісти

4. Інший варіант

15. Як Ви вважаєте, чи потрібно внести до кримінального законодавства статтю про відповідальність за маніпуляцію психологічною свідомістю людини?

1. Так

2. Ні

3. Важко відповісти

4. Інший варіант

16. Які негативні чинники, на Вашу думку, спричиняють активізацію діяльності релігійних фанатиків? (Пронумеруйте варіанти за рівнем значущості).

• загострення міжнаціональних відносин у окремо взятому регіоні

• диференціація населення за матеріальною ознакою

• невирішеність проблем зайнятості

• загострення політичної боротьби

• криміналізація різних сфер суспільного життя

• активізація підривної діяльності з-за кордону

• погіршення міжнародних відносин

• загострення соціальної напруженості, породжене кризою у різних сферах людських відносин (економіці, політиці, духовності, ідеології, моральності)

• незаконний обіг зброї та інших засобів скоєння злочинів; розростання масштабів та суспільної небезпеки організованої злочинності та наркобізнесу

• Інший варіант

17. Як Ви вважаєте, які заходи щодо профілактики релігійного фанатизму найефективніші нині? (Пронумеруйте варіанти за рівнем значущості).

• лекції, роз'яснювальні бесіди у навчальних закладах

• соціальна реклама у засобах масової інформації (газети, журнали, радіо,

телебачення)

- поширення соціальних буклетів на вулицях міста
- введення в курс шкільної освіти предмета «Релігієзнавство» як обов'язкового
- внесення змін до законодавства РФ, щодо посилення вимог до реєстрованих

релігійних організацій.

• спеціальна програма правоохоронних органів для активізації діяльності з профілактики релігійного фанатизму

- пильність та особиста участь кожного громадянина РФ
- Інший варіант _____

18. Хто, на Вашу думку, має стати основними суб'єктами реалізації соціальної політики з питань релігій та профілактики релігійного фанатизму в нашому регіоні?

1. держава
2. соціальні інститути
3. партії
4. громадські об'єднання та організації
5. правоохоронні органи
6. релігійні організації
7. комітет у справах національностей та релігій
8. Інший варіант _____

19. Як ви можете охарактеризувати релігійну ситуацію в нашому регіоні?

1. Дуже благополучна
2. Благополучна
3. Нормальна
4. Кризова
5. Катастрофічна
6. Інший варіант _____

20. Ваша релігійна приналежність:

1. Представник православного віросповідання
2. Представник католицького віросповідання
3. Представник ісламу
4. Представник буддизму
5. Представник іудаїзму
6. Інший варіант _____

22. Ваша стать:

23. Ваш вік:

24. Ваша освіта:

25. Ви проживаєте:

Дякуємо за співпрацю!